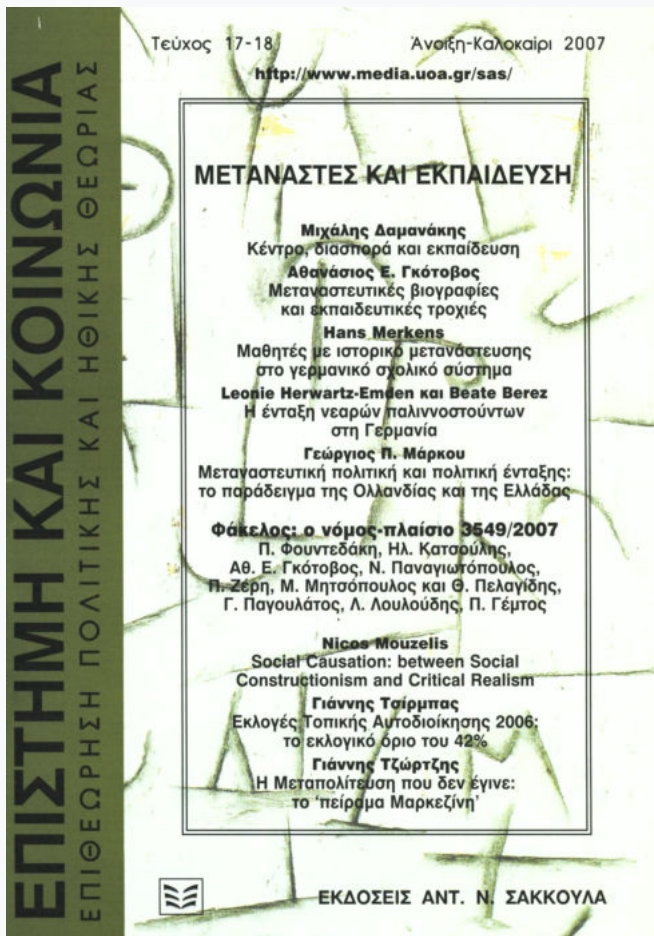

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 17 (2007)

Τόμ. 17-18 (2007): Μετανάστες και Εκπαίδευση

Η Μεταπολίτευση που δεν έγινε: μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του "πειράματος Μαρκεζίνη"

Γιάννης Τζώρτζης

doi: [10.12681/sas.510](https://doi.org/10.12681/sas.510)

Copyright © 2015, Γιάννης Τζώρτζης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τζώρτζης Γ. (2015). Η Μεταπολίτευση που δεν έγινε: μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του "πειράματος Μαρκεζίνη". *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 17, 347-382.
<https://doi.org/10.12681/sas.510>

Η Μεταπολίτευση που δεν έγινε: μια προσπάθεια κριτικής επανεξέτασης του ‘πείραματος Μαρκεζίνη’

Γιάννης Τζώρτζης*

Θέλοντας να επανεξετάσει την αποτυχημένη απόπειρα αυτομετασχηματισμού της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1973 σε κάποιας μορφής δημοκρατία, που έμεινε γνωστή ως ‘πείραμα Μαρκεζίνη’, το άρθρο χρησιμοποιεί την έννοια της ‘καθεστωτικής αναλωσιμότητας’ [regime dispensability] και επιχειρεί να την εφαρμόσει στο ιστορικό πλαίσιο της Ελλάδας του 1973. Εξετάζει συνοπτικά τη φύση του δικτατορικού καθεστώτος, τις ενδοκαθεστωτικές διαμάχες, τη σχέση του με τις αντικαθεστωτικές ελίτ και την κοινωνία πολιτών, προτού περάσει στην ανάλυση των λόγων για τους οποίους, όπως πρεσβεύει, το καθεστώς, αντίθετα με ό,τι πιστεύεται έκτοτε, είχε γίνει το 1973 ‘αναλώσιμο’ για τον Παπαδόπουλο. Ερρενά τους λόγους για τους οποίους δεν ευοδώθηκε αυτή η απόπειρα και η χώρα επανήλθε σε ανταρτικό καθεστώς, εξέλιξη που κανείς από τους άμεσα ενδιαφερόμενους δεν επιδίωκε. Εντοπίζει ανεπάρκειες και λάθη των πρωταγωνιστών Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη στον σχεδιασμό της μετάβασης, αλλά και έλλειψη δι-ορατικότητας και ρεαλισμού από την πλευρά των προδικτατορικών πολιτικών ελίτ που απέρριψαν την ευκαιρία χωρίς να διαθέτουν, στη συγκεκριμένη συγκυρία, καμία εναλλακτική λύση.

Το έτος που διανύουμε σημαίνει την 40ή επέτειο της επιβολής της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα. Σε όλο αυτό το διάστημα, λίγη προσοχή έχει δοθεί στις προσπάθειες των ελίτ της δικτατορίας να μετασχηματιστεί αυτή σε κάποιας μορφής δημοκρατία, οι οποίες κορυφώθηκαν το 1973. Μετά την πραγματική Μεταπολίτευση του 1974, το ‘πείραμα Μαρκεζίνη’ έχει παρουσιαστεί ως προσπάθεια του καθεστώτος να συνεχιστεί κάτω από κοινοβουλευτική μάσκα. Σε αυτήν την περίπτωση η Ελλάδα θα ήταν, και πάλι, μια ‘προβληματική δημοκρατία’, όπως μετά από τον Εμφύλιο, αλλά αυτή τη φορά με ακόμη μεγαλύτερο περιθώριο παρέμβασης

* Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Birmingham --ανήκει στο βοηθητικό επιστημονικό προσωπικό του Ιδρύματος, l.yanis@gmail.com

του στρατού στην πολιτική: ο Παπαδόπουλος, έχοντας εξασφαλίσει για τον εαυτό του τον ρόλο του 'Προέδρου της Δημοκρατίας' θα ασκούσε απόλυτο έλεγχο στην πολιτική ζωή. Η βίαιη καταστολή της εξέγερσης του Πολυτεχνείου σφράγισε και την απαξίωση αυτής της προσπάθειας. Το παρόν άρθρο θα προσπαθήσει να επανεξετάσει αυτό το ζήτημα, χρησιμοποιώντας τόσο υπάρχοντα στοιχεία όσο και άλλα που προέκυψαν από πρόσφατη έρευνα. Η κύρια θέση του είναι ότι, σε αντίθεση με τις παραπάνω απόψεις, το καθεστώς είχε γίνει όντως 'αναλώσιμο' το 1973 και το 'πείραμα Μαρκεζίνη' δεν ήταν αναπόφευκτο να καταρρεύσει. Πρεσβεύει μάλιστα ότι υπήρξαν δρώντα πρόσωπα και ομάδες που, με συγκεκριμένες επιλογές και παραλείψεις, καταδίκασαν εκείνη την προσπάθεια στην αποτυχία και επέτρεψαν την επιστροφή στον αυταρχισμό.

Ορισμένα σχόλια για τη θεωρητική σημασία της έννοιας 'αναλωσιμότητα'

Η 'αναλωσιμότητα'¹ είναι μια κατάσταση στην οποία ένα μη δημοκρατικό καθεστώς, έχοντας εξαντλήσει τη χρησιμότητά του για τις καθεστωτικές ελίτ για ποικίλους λόγους, μπορεί να εγκαταλειφθεί προς όφελος ενός δημοκρατικού. Πρέπει να διακριθεί σαφώς από άλλες, 'μη συναινετικές' μορφές μετάβασης στη δημοκρατία όπως η κατάρρευση του καθεστώτος, η επανάσταση, το πραξικόπημα ή ακόμη και η 'ξαφνική απώλεια νομιμότητας' που υφίστανται τα μη δημοκρατικά καθεστώτα, αναγκαζόμενα να παραχωρήσουν την εξουσία. Η εξέταση της 'αναλωσιμότητας' του καθεστώτος μεταφέρει το επίκεντρο της πολιτικής ανάλυσης από τις μεγαλύτερες ομάδες, όπως η κοινωνική τάξη (βλ. Rueschemeyer et al 1992, Collier 1999), σε μικρότερες, όπως οι κυβερνώσες ελίτ και οι αντι-ελίτ. Ο όρος επινοήθηκε από τους O'Donnell και Schmitter, που έχουν την άποψη ότι ένα αυταρχικό καθεστώς γίνεται 'αναλώσιμο' για τα μέλη της ίδιας του της ελίτ επειδή 'μερικοί έχουν πάρει ό,τι ήθελαν... και επιθυμούν να αποσυρθούν στην απόλαυση των ιδιωτικών τους προνομίων' ή 'θέλουν να σταματήσει η μετάβαση σε μια περιορισμένη φιλελευθεροποίηση η οποία προστατεύει την παραμονή τους στην εξουσία' ή ακόμη 'επιζητούν εκλεγμένες θέσεις στο μελλοντικό [δημοκρατικό] καθεστώς' (O'Donnell και Whitehead 1986: 17).

Γιατί λοιπόν ένα καθεστώς γίνεται 'αναλώσιμο'; Για μερικούς μελετητές τέτοιες μεταβάσεις συνδέονται συνήθως με μια μορφή ορθολογικού υπολο-

γισμού: η ελίτ αντιλαμβάνεται ότι το κόστος της καταστολής που συνοδεύει μια δικτατορία υπερβαίνει εκείνο της ανοχής, κατά την κλασική διατύπωση του Dahl (1971: 15). Μπορεί να υποστηριχτεί, εντούτοις, ότι η κατάσταση δεν είναι απαραίτητο να φτάσει σε απειλητικά επίπεδα για τη δικτατορική ελίτ, είτε λόγω εσωτερικών αντιδράσεων είτε εξωτερικών πιέσεων (αντιπολίτευση, διεθνείς πιέσεις για εκδημοκρατισμό), για να γίνει το καθεστώς 'αναλώσιμο'. Αντίθετα, η 'αναλωσιμότητα' σε αυτήν τη λογική ανάλυσης συνδέεται με την παρατήρηση του Huntington (1984: 214) ότι 'οι κατεστημένες ελίτ ενός αυταρχικού καθεστώτος... θεωρούν πως το συμφέρον τους εξυπηρετείται από την εισαγωγή δημοκρατικών θεσμών' και επομένως επιλέγουν τη μεταρρύθμιση. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η ελίτ ενός καθεστώτος βρίσκει τη δυνατότητα να προλάβει την αντιπολίτευση και 'φιλελευθεροποιεί μονομερώς τον πολιτικό στίβο ως στρατηγική κίνηση για να αποτρέψει την ανατροπή της και, πιο συγκεκριμένα, την εγκατάσταση ενός δημοκρατικού καθεστώτος στο οποίο δεν έχει κανένα έλεγχο' (Casper και Taylor 1996: 5). Η ελίτ μπορεί επομένως να αποφασίσει να εγκαταλείψει το μη δημοκρατικό καθεστώς υπέρ ενός δημοκρατικότερου που θα παράσχει τις ικανοποιητικές εγγυήσεις για την ασφάλειά της, την ατιμωρησία και τα συντεχνιακά της συμφέροντα (Huntington 1991). Φυσικά, δεν μπορεί να μην λάβει υπόψη μερικούς δομικούς παράγοντες, όπως τα εσωτερικά προβλήματα ή τις εξωτερικές πιέσεις που έχει να αντιμετωπίσει ένα μη δημοκρατικό καθεστώς. Η φύση του ίδιου του καθεστώτος, οι λόγοι για τους οποίους επικράτησε, οι φιλοδοξίες και προσδοκίες των ομάδων που το επέβαλλαν και οι εξελίξεις και πιθανές διαφοροποιήσεις στην εσωτερική του δομή, όλοι αυτοί οι παράγοντες είναι δομικά σημαντικοί για την εμφάνιση και εξέταση των αιτίων της 'αναλωσιμότητας'.

Αν και πρέπει να ληφθούν υπόψη οι ανωτέρω παράγοντες, πρέπει επίσης να γίνει δεκτή η άποψη ότι η 'θεσμοποίηση της αβεβαιότητας' (βλ. Przeworski 1991: 37) που φέρνει ο εκδημοκρατισμός, καθιστά άσκοπο για τις ελίτ να υποβληθούν στη διαδικασία που συνοδεύει μια τέτοια δημοκρατική μετάβαση. Για να υπάρξει επομένως αυτή η διαδικασία, η απερχόμενη δικτατορική ελίτ πρέπει να έχει προσπαθήσει πρώτα να εγγυηθεί τη θεσμοποίηση των συμφερόντων της προτού δεχτεί να θεσμοθετηθεί η αβεβαιότητα και να προχωρήσει η μετάβαση. Συνεπώς, η αναλωσιμότητα θα

πρέπει να συνδεθεί με τα κίνητρα που προσφέρει η συγκυρία στις καθεστωτικές ελίτ για να ξεκινήσουν τη μετάβαση.

Μαζί με τον λόγο της 'αναλωσιμότητας' έρχεται το ζήτημα του χρόνου. Φαίνεται ότι ο ευνοϊκότερος χρόνος για τις μη δημοκρατικές ελίτ να αρχίσουν τη μετάβαση είναι όταν απουσιάζει σοβαρή ή απειλητική πίεση από την κοινωνία πολιτών ή/και τις αντι-ελίτ. Η έλλειψη τέτοιας πίεσης διευκολύνει τους δικτάτορες να θεσμοποιήσουν τα συμφέροντά τους είτε μέσω διαπραγμάτευσης με την αντιπολίτευση είτε με την επιβολή ενός τέτοιου μετασχηματισμού. Απαλύνει επίσης πιθανές διαφωνίες μεταξύ των ομάδων του καθεστώτος για το ζήτημα της μετάβασης. Απ' αυτή την άποψη, είναι απαραίτητο η συγκυρία, τουλάχιστο κατά τις εκτιμήσεις των καθεστωτικών ελίτ, να είναι αν όχι ευνοϊκή πάντως όχι αρνητική γι' αυτές. Το αν οι ελίτ θα ολοκληρώσουν επιτυχώς αυτή τη διαδικασία εξαρτάται από την ικανότητά τους να διαπραγματευτούν ή να υπαγορεύσουν τους όρους της αποχώρησής τους από την εξουσία, και να επηρεάσουν τις διαδικασίες παραγωγής θεσμών στη νέα δημοκρατία προς μια κατεύθυνση που θα εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους. Αυτό, εντούτοις, δεν υπονοεί μια ομόφωνη απόρριψη του καθεστώτος απ' όλες τις ομάδες του. Μερικές ομάδες του δικτατορικού συνασπισμού μπορεί να υποστηρίζουν μια λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένη μεταρρύθμιση ή φιλελευθεροποίηση, ενώ άλλες ελίτ ίσως αντιταχθούν ολοκληρωτικά στη μεταρρύθμιση. Για τις τελευταίες (οι στρατιωτικοί συνήθως είναι το πιο κλασικό παράδειγμα) αυτό θα σήμαινε την απώλεια εξουσίας και προνομίων και επομένως είναι πολύ πιθανό να αντιδράσουν στην προσπάθεια της αλλαγής (Casper και Taylor 1996). Αυτή η απόκλιση κάνει ενδιαφέρον να ερευνηθεί για ποιες ελίτ το καθεστώς γίνεται 'αναλώσιμο', και εάν αυτή η 'αναλωσιμότητα' συνιστά πιθανή αιτία διάσπασης στις τάξεις του καθεστώτος. Μια τέτοια εξέλιξη ίσως θέσει σε κίνδυνο τα σχέδια των απερχόμενων ελίτ, που υποβάλλονται όχι μόνο στις πιέσεις της αντιπολίτευσης, αλλά και σε εκείνες των πιθανών αδιάλλακτων στοιχείων, η επικράτηση των οποίων μπορεί να σημάει την επιστροφή στον αυταρχισμό.

Αυτός ο τύπος μετάβασης παρουσιάζει το παράδοξο της δημοκρατίας που (επαν)εγκαθιδρύεται από μη δημοκράτες, όπως επισημάνθηκε από τον Rustow:

οι περιστάσεις μπορούν να αναγκάσουν, να εξαπατήσουν, να δελεάσουν ή να καλοπιιάσουν τους μη δημοκράτες να επιδείξουν δημοκρατική συμπεριφορά και... οι πεποιθήσεις τους μπορούν να προσαρμοστούν ανάλογα σε εύθετο χρόνο με κάποια διαδικασία ορθολογισμού ή προσαρμογής (Rustow 1970: 435).²

Τα παραπάνω θέτουν δύο ερωτήματα ως προς το σε ποια μορφής δημοκρατία θα οδηγήσει η συμφωνία ή η ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των μερών που εμπλέκονται στη διαδικασία μετάβασης, καθώς και αν μια τέτοια πρωτοβουλία των δικτατόρων θα πρέπει να υποστηριχθεί. Το γεγονός ότι οι δικτατορικές ελίτ θεωρούν το καθεστώς 'αναλίστιμο' θα μπορούσε να παρέχει μια εγγύηση ότι θα μετασχηματιστεί σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία –και ποιος θα επωφεληθεί από αυτόν τον μετασχηματισμό; Ποια έκφραση θα πάρουν οι πιθανές εγγυήσεις για τη μελλοντική δημοκρατία (όπως η αναγνώριση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων κ.λπ.);

Η αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει τις δημοκρατικές μεταβάσεις, δεδομένου ότι περιλαμβάνουν 'διαδικασίες αλλαγής που δεν καταλήγουν απαραίτητα σε προκαθορισμένα αποτελέσματα ισορροπιών... και που μπορεί να μην εξελιχθούν με βάση προβλέψιμες και αναγκαίες αλληλουχίες γεγονότων' (Whitehead 2002: 34), αφορά και την 'αναλωσιμότητα'. Ολόκληρη η διαδικασία είναι ανοιχτή σε πολλές εκβάσεις, και η δημοκρατία είναι μόνο μία από αυτές. Οι καθεστωτικές ελίτ πιθανόν, μέσω της αναλωσιμότητας, να σκοπεύουν όχι μόνο να αποφύγουν τον άμεσο εκδημοκρατισμό, αλλά και να τον αναβάλλουν για άγνωστο χρόνο στο μέλλον. Δεν μπορεί να προκαθοριστεί το πόσο κοντά θα φτάσει στη δημοκρατία ή στο επιθυμητό για τις ελίτ αποτέλεσμα η όλη διαδικασία, ειδικά όταν εμπλέκονται περισσότεροι και απρόβλεπτοι παράγοντες, όπως οι εκλογές, στο στάδιο της μετάβασης:

ακόμη και βαθύτατα χειραγωγημένες εκλογές μπορούν να οδηγήσουν σε εκπληκτικές νίκες της αντιπολίτευσης. Ακόμη και οι στενά ελεγχόμενες εκλογές τείνουν να ενισχύουν τα κόμματα της αντιπολίτευσης και να δημιουργήσουν πιέσεις για περαιτέρω μεταρρυθμίσεις (Schedler 2001: 14).

Στο ζήτημα, λοιπόν, αν αξίζει τελικά αυτή η διαδικασία, με δεδομένους τους προαναφερθέντες περιορισμούς, η απάντηση πρέπει να λάβει υπόψη τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και να επισημάνει ότι αυτό το 'παράθυρο ευκαιρίας' μπορεί να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης και ότι

ακόμη και αν τη δικτατορία διαδεχθεί μια 'αδύναμη δημοκρατία', θα είναι μόνο ένα προσωρινό στάδιο στον δρόμο προς τη διεύρυνση και σταθεροποίηση της δημοκρατίας. Το αβέβαιο διάστημα μιας 'δύσκολης δημοκρατίας' ως αντίτιμο ενός τέτοιου πειράματος μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ώστε οι δημοκρατικές ομάδες να εκμεταλλευτούν τις θεσμικές εγγυήσεις και διαδικασίες που φέρνει έστω και αυτή η ίσως περιορισμένη καταρχάς καθεστωτική αλλαγή, και να πιέσουν για περισσότερες παραχωρήσεις και αλλαγές.

Η άκαρπη προσπάθεια μετασχηματισμού της δικτατορίας το 1973 θα εξεταστεί στις επόμενες σελίδες βάσει αυτού του μοντέλου. Μετά την εξέταση της φύσης του καθεστώτος, των ενδο-καθεστωτικών εξελίξεων και της σχέσης του με τις αντι-ελίτ και με την κοινωνία πολιτών, θα επιχειρηθεί απάντηση στο ερώτημα αν το καθεστώς είχε όντως γίνει 'αναλώσιμο' το 1973. Στη συνέχεια θα ερευνηθούν οι λόγοι που οδήγησαν στην αποτυχία την προσπάθεια μετασχηματισμού, με βάση τις πράξεις και παραλείψεις των καθεστωτικών όσο και των αντικαθεστωτικών ελίτ³.

Η φύση του δικτατορικού καθεστώτος: επιπτώσεις στην κοινωνία πολιτών και τις πολιτικές ελίτ

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 έγινε όχι από στρατιωτικούς-ως-θεσμό, αλλά από διάφορες ομάδες χαμηλόβαθμων και μεσαίων αξιωματικών (από λοχαγούς ως συνταγματάρχες), οι οποίοι ενήργησαν για να αποκαταστήσουν τη θέση του στρατού στη δομή εξουσίας της χώρας, θέση που θεωρούσαν επισφαλή από τη μετατόπιση ισορροπίας που είχε επισυμβεί στην ελληνική πολιτική τη δεκαετία του 1960, λόγω της εμφάνισης πολιτικών και κοινωνικών ομάδων που αμφισβητούσαν το μετεμφυλιοπολεμικό πολιτικό σύστημα εξουσίας. Το καθεστώς δεν ήταν γραφειοκρατικό-αυταρχικό όπως οι λατινοαμερικανικές δικτατορίες⁴ ούτε φασιστικό, λόγω της απουσίας οργανωμένων κορπορατιστικών θεσμών στη χώρα, της απουσίας οιοδήποτε συνδέσμου μεταξύ του καθεστώτος και του λαού και κάποιου κινήματος ή κόμματος που θα μπορούσε να προσφέρει στη δικτατορία υποστήριξη και ψήφους. Ο Βερέμης, βασιζόμενος στην τυπολογία των Clapham και Philip, έχει μιλήσει για μια δικτατορία όμοια με 'ένα καθεστώς βέτο' με μερικές διαφοροποιήσεις, λόγω του αρκετά χαμηλού βαθμού ενότητας των στρατιωτικών, καθώς οι συνταγματάρχες ήταν αποκομμένοι

από τους ανώτατους αξιωματικούς και τις υπόλοιπες ένοπλες δυνάμεις. Και βαθμιαία η δικτατορία, όπως σημειώνει ο Βερέμης (2000: 268-69), 'εκφυλίσθηκε στο επίπεδο του καθεστώτος μιας ομάδας... δεν διέθετε ούτε στρατιωτική ενότητα ούτε πολιτική πελατεία, στοιχεία απαραίτητα για τη μεταμόρφωσή του σε πελατειακό αυταρχικό καθεστώς'. Αυτή η απομόνωση και ο καταταμαχισμός θα υπονόμευαν όλες τις προσπάθειες των δικτατορικών ελίτ να κερδίσουν νομιμότητα και ευρύτερη υποστήριξη και θα συνέβαλλαν κατά πολύ στην αποτυχία της προσπάθειας του Παπαδόπουλου, του μόνου πραγματικά πολιτικά σκεπτόμενου μεταξύ των κινηματιών (Χαραλάμπης 1985: 252), να κρατήσει τη συνοχή του καθεστώτος και να έρθει σε συνεννόηση με τις προδικτατορικές ελίτ σε μια προσπάθεια συμβιβασμού, όσο και στην πραγματική πτώση της δικτατορίας το 1974. Οι διάφορες φατρίες των αξιωματικών ήταν συνεχώς σε υπόγειες διαμάχες για ισχυρότερες κυβερνητικές θέσεις και προαγωγές στον στρατό.⁵ Τα χρόνια της δικτατορίας οι συνεχείς αυτές ενδοκαθεστωτικές συγκρούσεις παρήγαγαν τη μία κρίση μετά την άλλη.⁶

Η ύπαρξη... κοινωνικής και πολιτικής κινητοποίησης, που είχε επιτευχθεί πριν από την επικράτηση του καθεστώτος, έκανε τη θεσμοποίηση και τη νομοποίηση του ακόμη δυσκολότερες και ανάγκασε τους συνταγματάρχες να επιλέξουν τη φιλελευθεροποίηση προτού παρέλθει αρκετός χρόνος (Diamantouros 1986: 154).

Παρότι οι συνταγματάρχες προσπάθησαν να εξισορροπήσουν την απομόνωση και την έλλειψη κοινωνικής υποστήριξής τους χρησιμοποιώντας την κρατική προπαγάνδα και οργανώνοντας μαζικές και σκηνοθετημένες εκδηλώσεις και γιορτές, το καθεστώς απέτυχε να κερδίσει κάτι περισσότερο από παθητική συναίνεση. Λόγω της δικτατορικής φύσης του, της έλλειψης οiwονδήποτε δεσμών με την κοινωνία πολιτών και των ξεπερασμένων ιδεολογικών προσανατολισμών των ελίτ του, το καθεστώς ήταν κάθε άλλο παρά καλοδεχούμενο από τον λαό· εντούτοις δεν αντιμετώπισε δυναμική αντίσταση. Αυτό εξηγείται εν μέρει από την αρχική οικονομική επιτυχία του η οποία περιέστειλε τη λαϊκή δυσαρέσκεια. Εφ' όσον το οικονομικό του μοντέλο ήταν επιτυχές, το καθεστώς ήταν σε θέση να περιορίσει και να ελέγξει τα συμπτώματα δυσαρέσκειας των πολιτών. Απέτυχε, εντούτοις, να κεφαλαιοποιήσει εκείνες τις επιτυχίες με την άρνησή του να αποχωρήσει από την εξουσία. Και αργότερα, όταν η οικονομική ανάπτυξη άρχισε να

μετατρέπεται σε στασιμότητα, η σοβούσα δυσαρέσκεια γινόταν όλο και εμφανέστερη.⁷ Κατά το τέλος του 1972

το καθεστώς ήταν σε αδιέξοδο: η προσπάθεια να εξυγιανθεί η ελληνική κοινωνία είχε καθυστερήσει λόγω οικονομικών δυσκολιών την εποχή εκείνη με τρόπο που ήταν προφανής σε όλους, και όμως το καθεστώς δεν είχε κανένα βιώσιμο σχέδιο για το μέλλον (Gill 2000: 169).

Ωστόσο το αδιέξοδο σε καμία περίπτωση δεν σήμαινε κρίση: το καθεστώς δεν κινδύνευε παρά μόνο από τις εσωτερικές του αντιθέσεις. Όπως επισημαινε, για παράδειγμα, μια έκθεση του βρετανού πρεσβευτή τον Ιανουάριο 1973, 'δεν υπάρχει κανένας λόγος που να εμποδίζει τον Παπαδόπουλο να έχει τη διάρκεια του Σαλαζάρ ή, χρησιμοποιώντας μια κοντινότερη αναλογία, τη διάρκεια του στρατηγού Φράνκο!' (FCO9/1709, 2/1/1973).⁸

Καθεστώς και πολιτικές ελίτ: μια αδύνατη συνδιαλλαγή

Οι σχέσεις μεταξύ του καθεστώτος και της πλειοψηφίας των προδικατορικών πολιτικών ελίτ ήταν ανύπαρκτης: οι συνταγματάρχες απέτυχαν να αποκτήσουν οποιαδήποτε επαφή με τους πολιτικούς, με ελάχιστες εξαιρέσεις μία από τις οποίες ήταν ο Μαρκεζίνης. Οι προσπάθειες για συμβιβασμό αποτύγχαναν είτε λόγω των αδιάλλακτων του καθεστώτος που αρνούνταν να εγκαταλείψουν την εξουσία, είτε επειδή οι ελάχιστοι πολιτικοί που θα δέχονταν να διαπραγματευτούν θα στιγματιζόνταν στα μάτια των ελίτ και του λαού. Όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ των αντιδικτατορικών ελίτ, παρέμειναν ψυχρές και καχύποπτες καθ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας. Τα προδικατορικά σχίσματα δεν ήταν εύκολο να ξεπεραστούν σε ένα κλίμα αμοιβαίας δυσπιστίας (άμεση συνέπεια των διαιρέσεων που προκλήθηκαν από τον εμφύλιο πόλεμο και τις μετέπειτα εξελίξεις) και διαφωνίας για το πώς να αντιμετωπίσουν το καθεστώς.⁹ Ο καθένας ενεργούσε για το πολιτικό συμφέρον του, προκειμένου να εξασφαλιστεί η θέση του σε μια μελλοντική δημοκρατία που πάντως δεν φαινόταν να πλησιάζει. Σε έκθεσή του στις 4 Απριλίου 1973, για παράδειγμα, ο βρετανός πρεσβευτής σημείωνε πως

η 'δημοκρατική' αντιπολίτευση που την αποτελούν οι 'παλαιοί' πολιτικοί είναι αναποτελεσματική και 'προχωρημένης ηλικίας'. Επάνοδος στο πολιτικό σύστημα που ίσχυε πριν από το 1967 θα πρέπει να θεωρείται απίθανη. Av

υπάρξει αλλαγή του καθεστώτος, αυτή κατά πάσα πιθανότητα θα προέλθει από ένα νέο στρατιωτικό πραξικόπημα που θα οδηγήσει σε ένα περισσότερο αυταρχικό καθεστώς απ' ό,τι είναι το σημερινό (FCO 9/1705).

Ήταν ακριβώς αυτό που δεν μπορούσαν –ή δεν ήθελαν– να καταλάβουν οι πολιτικοί: η λύση μιας μετάβασης με αμοιβαίες παραχωρήσεις μεταξύ των ελίτ του καθεστώτος και της αντιπολίτευσης, που θα απομόνωνε τους αδιάλλακτους και των δύο πλευρών και θα κέρδιζε την έγκριση της δύσπιστης κοινωνίας πολιτών και της διεθνούς κοινότητας, έμοιαζε ουτοπική.

Η πρώτη προσπάθεια του Παπαδόπουλου να αρχίσει μια διαδικασία μετασχηματισμού του καθεστώτος έγινε την άνοιξη του 1968. Ο Παπαδόπουλος είχε συνειδητοποιήσει ότι 'η στρατιωτική ολιγαρχία δεν είναι ένα πλήρες καθεστώς. Δεν έχει ούτε ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ούτε σχέδιο για το μέλλον... δεν έχει καμία πρόβλεψη για το τι θα τη διαδεχτεί' (Legg 1969: 241), ενώ υποστήριζε ότι εάν η 'επανάσταση' έμενε για περισσότερο από έναν ορισμένο χρόνο στην εξουσία, θα έχανε τη δυναμική της και θα γινόταν 'καθεστώς', κάτι που δεν ήταν στις προθέσεις του. Ήταν τότε που οι Παπαδόπουλος και Μαρκεζίνης συναντήθηκαν και συζητήσαν για πρώτη φορά, και φαίνεται ότι η μη εχθρική θέση του Μαρκεζίνη στο καθεστώς εκτιμήθηκε. Σημαντικός παράγοντας του Ελληνικού Συναγερμού στη δεκαετία του 1950, επιτυχημένος υπουργός Οικονομικού Συντονισμού στην κυβέρνηση Παπάγου,¹⁰ ο Μαρκεζίνης εγκατέλειψε τον 'Συναγερμό' μετά από διαφωνία με τον Παπάγο το 1954 για να ιδρύσει το Κόμμα Προοδευτικών το οποίο δεν πήρε ποτέ περισσότερο από 3% όταν συμμετείχε αυτόνομα στις εκλογές (Meypaud 1974, Λιναρδάτος 1986). Αν και μάλλον περιθωριοποιημένος στον ελληνικό πολιτικό κόσμο από τότε, ούτε αδιάφορος ήταν οι απόψεις του ούτε ανίκανος ήταν να αντιληφθεί τις πολιτικές εξελίξεις.¹¹ Έδωσε ένα άρθρο για δημοσίευση όπου εξηγούσε τον στόχο της 'επανάστασης' να προχωρήσει σε πολιτικοποίηση. Εντούτοις, οι αδιάλλακτοι κατόρθωσαν να αναβάλλουν αρχικά και να ματαιώσουν αργότερα τη δημοσίευση. Άλλη μια προσπάθεια απέτυχε και πάλι στο τέλος του 1969. Ο Παπαδόπουλος ήταν τότε έτοιμος να παραιτηθεί υπέρ του Παττακού, παραπονούμενος, σύμφωνα με τον Σπ. Ζουρνατζή, ότι 'με υπονομεύουν οι συμμαθητές μου της ίδιας τάξης της Ευελπίδων!'¹²

Η συγκυρία του 1973: συνθήκες που επιτάχυναν το 'πείραμα Μαρκεζίνη'

Στα τέλη του 1972 ο Παπαδόπουλος βρισκόταν αντιμέτωπος με:

- ♦ δυσκολίες που έπρεπε να αντιμετωπίσει όσον αφορά την οικονομία, η οποία άρχιζε να δείχνει σημάδια στασιμότητας·
- ♦ την αντίδραση των αδιάλλακτων, που τουλάχιστον δύο φορές στο παρελθόν είχαν εμποδίσει τις προσπάθειές του για μετάβαση·
- ♦ επανειλημμένες αποτυχίες στις προσπάθειες προσέγγισης με τις προδικτατορικές ελίτ, και πιθανές εξελίξεις στους κόλπους της αντιπολίτευσης, για την οργάνωση ενιαίου μετώπου εναντίον του·
- ♦ τη διεθνή απομόνωση της Ελλάδας και συνεχιζόμενες πιέσεις από το εξωτερικό για εκδημοκρατισμό.

Την περίοδο εκείνη ο Παπαδόπουλος και μέλη του 'μικρού υπουργικού συμβουλίου', μιας ομάδας στενών συνεργατών του, αποφάσισαν να συναντούνται τακτικά για να συζητούν την κατάσταση και να προγραμματίσουν τις μελλοντικές κινήσεις τους με στόχο τη μεταφορά της εξουσίας σε μια μη στρατιωτική κυβέρνηση. Ο ίδιος ωθούσε τους συνεργάτες του να επιταχύνουν τη διαδικασία επαναφοράς κάποιας μορφής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, λέγοντας 'πρέπει οπωσδήποτε να αφήσουμε την εξουσία αυτό το έτος και να παραδώσουμε σε πολιτική κυβέρνηση!' (Ζουρνατζής στον γράφοντα). Τα λόγια αυτά καταδεικνύουν ότι, όπως ήταν λογικό σε πολλές παρόμοιες καταστάσεις, ο Παπαδόπουλος ήθελε να αποσυρθεί όσο η συγκυρία ήταν ακόμη ευνοϊκή για κείνον. Ωστόσο είχε παραβλέψει δύο σημαντικά προβλήματα στο εσωτερικό:

- ♦ η διαμαρτυρία των φοιτητών στη Νομική σχολή τον Φεβρουάριο και κατόπιν τον Μάρτιο κατέδειξε ότι έξι χρόνια δικτατορίας ήταν αρκετά για την ανοχή μιας από τις πιο ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες, η υπομονή της οποίας με το καθεστώς είχε εξαντληθεί. Αυτό καταδεικνύεται από τη συμμετοχή και άλλων ομάδων (εργάτες, υπάλληλοι) πέρα από φοιτητές στις διαδηλώσεις (βλ. Γρηγοριάδης 1975, Β: 214-15).
- ♦ στις 23 Μαΐου ανακοινώθηκε ότι ανακαλύφθηκε και κατεστάλη συνωμοσία ανώτερων αξιωματικών του Ναυτικού. Υποστηρίχτηκε σωστά ότι, παρά την άμεση καταστολή λόγω του στενού ελέγχου και πληροφόρησης που διατηρούσε η ασφάλεια του καθεστώτος, το

κίνημα ήταν μια απόδειξη ότι η αντίδραση ενάντια στη δικτατορία έπαιρνε διαστάσεις ακόμη και στις ένοπλες δυνάμεις, και γινόταν προφανές ότι η πολιτική κατάσταση είχε φτάσει σε μια κρίσιμη φάση, εφόσον για πρώτη φορά σημειωνόταν συντονισμένη κίνηση αξιωματικών και πολιτικών προσώπων με διασυνδέσεις πέρα από τα όρια της χώρας.¹³ Ο Παπαδόπουλος είχε αρχίσει ήδη να χάνει, εκτός από την ανοχή του λαού, τη στήριξη του στρατού και την αξιοπιστία ακόμη και μεταξύ των πολιτικών ελίτ που νωρίτερα επιζητούσαν συμβιβασμό.¹⁴

Γι' αυτό και η αποτυχία του κινήματος του Ναυτικού σημαίνει την κρίσιμη καμπή του 1973. Ο Παπαδόπουλος συνειδητοποίησε ότι δεν είχε τίποτα να περιμένει είτε από τον τότε βασιλιά είτε από τους πολιτικούς με τους οποίους ήταν προηγουμένως σε επαφή. Επιτάχυνε τη μετάβαση έχοντας κατά νου τη διαιώνιση των προνομίων του, από την άποψη του ελέγχου της μελλοντικής δημοκρατίας, και την ατιμωρησία για τη συμμετοχή του στο πραξικόπημα του 1967. Από 'κει και πέρα, ακολουθήθηκε η μάλλον τυπική διαδικασία εσωτερικής μετεξέλιξης που σημειώθηκε και σε άλλες χώρες σε παρόμοιες περιπτώσεις.

Λίγες ημέρες μετά την αποτυχία του κινήματος, την 1η Ιουνίου 1973, απηύθυνε στον λαό διάγγελμα για την απόφασή του να μετασχηματίσει το καθεστώς σε δημοκρατία. Συγχρόνως, ανακοίνωσε δημοψήφισμα για την έγκριση της συνταγματικής αλλαγής, και είπε ότι η χώρα θα περνούσε σε μια προσωρινή κυβέρνηση υπεύθυνη για την οργάνωση εκλογών το αργότερο έως το τέλος του 1974. Τροποποίησε επίσης το σύνταγμα του 1968 και προσπάθησε να επισωρεύσει όσες εξουσίες μπορούσε να του επιτρέψει ένα σύνταγμα. Για τον ίδιο λόγο, θεσπίστηκε μια σειρά μέτρων η οποία στόχευσε να πείσει την κοινωνία πολιτών και τη διεθνή κοινότητα για τις καλές προθέσεις του καθεστώτος: χορηγήθηκε γενική αμνηστία όλων των πολιτικών εγκλημάτων –έτσι απελευθερώθηκαν οι τελευταίοι τριακόσιοι πολιτικοί κρατούμενοι–, ο στρατιωτικός νόμος άρθηκε σε όλη τη χώρα και η σκληρή λογοκρισία χαλάρωσε σοβαρά. Το δημοψήφισμα, που πραγματοποιήθηκε στις 29 Ιουλίου, επιβεβαίωσε την αλλαγή καθεστώτος με 78,4% θετικές ψήφους έναντι 21,6% των αρνητικών. Στις 19 Αυγούστου ο Παπαδόπουλος ορκίστηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

Λάθη των Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη: μακρές διαπραγματεύσεις

Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη για τον σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης άρχισαν σχεδόν αμέσως μετά την ανακήρυξη της δημοκρατίας, και εστιάζονταν στα ζητήματα του σχηματισμού της προσωρινής κυβέρνησης, της τροποποίησης του Συντάγματος και των προετοιμασιών που θα οδηγούσαν στις εκλογές. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1973 πραγματοποιήθηκαν τρεις τέτοιες συναντήσεις που, όπως θυμάται ο Μαρκεζίνης, ήταν δύσκολες. Πίεζε τον Παπαδόπουλο να δεχτεί τη συμμετοχή πολιτικών δυνάμεων και προσωπικοτήτων, όπως το ΚΚΕ και ο Α. Παπανδρέου. Τελικά, επιτεύχθηκε η συμφωνία ότι βαθμιαία, στον δρόμο για τις εκλογές, θα επιτρεπόταν η συμμετοχή όλων των πολιτικών δυνάμεων. Ένα άλλο θέμα των συζητήσεων ήταν η τροποποίηση του Συντάγματος του 1973 προς μια πιο πλουραλιστική κατεύθυνση. Ο Μαρκεζίνης ήλπιζε να περιορίσει τις προεδρικές εξουσίες σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1973, όλα τα θέματα άμυνας, εσωτερικής ασφάλειας και δημόσιας τάξης ήταν στα χέρια του Προέδρου, αφήνοντας για την κυβέρνηση ουσιαστικές εξουσίες μόνο στην εξωτερική πολιτική και την οικονομία. Είπε στον Παπαδόπουλο ότι 'οσαυδήποτε κατοχυρώσεις των αρμοδιοτήτων του Προέδρου είναι μάταιαι ενώπιον της πλειοψηφίας του λαού'¹⁵.

Ο Παπαδόπουλος από την πλευρά του επέμενε να ολοκληρώσουν τις διαπραγματεύσεις το συντομότερο δυνατόν, καθώς αν η κυβέρνηση σχηματιζόταν τον Αύγουστο μάλλον, παρά τον Οκτώβριο, και οι εκλογές γίνονταν το φθινόπωρο, θα υπήρχε δυνατότητα να αντιμετωπιστεί η πιθανή αντίδραση των φοιτητών και των αδιάλλακτων του καθεστώτος (Πασσάς 1980, συνέντευξη με Ζουρνατζή). Ο Γ. Πασσάς, γνωστός επιχειρηματίας που μεσολάβησε μεταξύ Παπαδόπουλου και Μαρκεζίνη την εποχή εκείνη, κατηγορήσε τον τελευταίο για συνεχείς αναβολές και συμβούλεψε τον Παπαδόπουλο να εγκαταλείψει τη λύση Μαρκεζίνη και να συνεχίσει τη φιλελευθεροποίηση με άλλον πολιτικό, ακόμη και τον ίδιο τον Καραμανλή. Ο Παπαδόπουλος, εν τούτοις, επέμεινε στον Μαρκεζίνη, πράγμα το οποίο ο Πασσάς (1980) θεώρησε μοιραίο λάθος. Ο Μαρκεζίνης αντιμετώπιζε δυσκολίες στη διαμόρφωση του υπουργικού συμβουλίου του λόγω της απροθυμίας πολλών προσωπικοτήτων να συμμετέχουν. Υπήρξαν επίσης φήμες ότι λόγω της αντίδρασης των πολιτικών, μερικοί υποψήφιοι που είχαν αρχικά δεχτεί να πλαισιώσουν την κυβέρνηση Μαρκεζίνη αρνήθηκαν τελικά,

θεωρώντας θα υπηρετούσαν μια χαμένη υπόθεση. Όπως θυμάται ο Ζουρνατζής, ο Μαρκεζίνης ζήτησε ακόμη και να του 'δανείσει' ο Παπαδόπουλος μερικούς τους υπουργούς της τελευταίας κυβέρνησής του προκειμένου να καλυφθούν κάποια κενά! Την 1^η Οκτωβρίου του δόθηκε επίσημα η εντολή να σχηματίσει την πρώτη μη στρατιωτική κυβέρνηση μετά από την 21^η Απριλίου 1967 και, στις 8 του μηνός, ορκίστηκε. Εντούτοις, είχε χαθεί πολύτιμος χρόνος: οι Παπαδόπουλος και Μαρκεζίνης δεν ήταν πλέον σε θέση να αιφνιδιάσουν τους αδιάλλακτους, καθώς διαδόθηκαν γρήγορα οι φήμες ότι ο Μαρκεζίνης επρόκειτο να πάρει την εξουσία.¹⁶

Λάθη των πολιτικών ελίτ: άρνηση διαπραγμάτευσης για τους όρους των εκλογών

Είχε φτάσει η κρίσιμη στιγμή της αδυναμίας του καθεστώτος: οι πολιτικές αντι-ελίτ μπορούσαν να εκμεταλλευτούν την ανάγκη του για εσωτερική και διεθνή νομιμοποίηση και να δεχτούν, υπό τους όρους ελεύθερων και δίκαιων εκλογών, να υποστηρίξουν την πρωτοβουλία του για τη μετάβαση. Μπορούσαν, από την άλλη, να μην νομιμοποιήσουν αυτή τη διαδικασία, απέχοντας από τις διαπραγματεύσεις και τις σχεδιαζόμενες εκλογές. Θετική, υπό τους παραπάνω όρους, απάντηση θα δημιουργούσε εύλογη υποχρέωση του καθεστώτος να δοκιμαστεί στα μάτια της κοινωνίας πολιτών και του υπόλοιπου κόσμου. Από την πλευρά αυτή, έχει ενδιαφέρον ότι οι οικονομικές ελίτ αντιμετώπισαν θετικά τις ειδήσεις για την αλλαγή,¹⁷ καθώς και τα θετικά, αν και προσεκτικά, σχόλια για την κυβέρνηση Μαρκεζίνη σε κάποια ευρωπαϊκά κράτη και από ορισμένους ανώτερους αξιωματούχους της ΕΟΚ που εξέφραζαν ακόμη και ικανοποίηση για τις εξελίξεις. Ο Μαρκεζίνης είχε πολύ καλές διασυνδέσεις με μερικούς ευρωπαίους ηγέτες στο παρελθόν, όπως τον πρώην Καγκελάριο Adenauer της Γερμανίας, και τον εμπιστεύονταν ως διαπραγματευτή και πολιτικό. Υποστήριξη, λοιπόν, του 'πειράματος' μπορούσε να δημιουργήσει δυναμική επιστροφής στη δημοκρατία, εκθέτοντας τον Παπαδόπουλο σε εσωτερική και διεθνή 'επιτήρηση' για τη διεξαγωγή των εκλογών.

Είτε παρακινημένοι από προσωπικές φιλοδοξίες και υπολογισμούς είτε από πραγματική ανησυχία για τις δυνατότητες μιας δημοκρατίας υπό στρατιωτική κηδεμονία, οι περισσότεροι από τους πολιτικούς αρνήθηκαν ακόμη και να συζητήσουν με τον Μαρκεζίνη. Η παρουσία του Παπαδόπουλου ως

Προέδρου της Δημοκρατίας και οι ευρείες εξουσίες που είχε, έδωσαν τη δικαιολογία της άρνησης. Οι λίγοι που θα δέχονταν δεν ήταν αρκετά αντιπροσωπευτικοί της πλειοψηφίας του λαού και δεν μπορούσαν να προσφέρουν εχέγγυα σε μια καχύποπτη κοινωνία πολιτών ότι δεν επρόκειτο να δημιουργηθεί μια 'δημοκρατία' μόνο στους τύπους. Όμως και αυτό ήταν μια ψευδαίσθηση, γιατί αφορούσε μόνο τη γραμμή του Παπαδόπουλου, ενώ οι αντίπαλοι του ανοίγματος μέσα στο καθεστώς ήταν τόσο ισχυροί όσο πάντοτε, και παρά τη φαινομενική απόσυρσή τους, ανασυγκροτούνταν και προγραμματίζαν το χτύπημά τους. Και εκεί είναι ακριβώς που όλοι οι πολιτικοί είχαν κρίνει εσφαλμένα την κατάσταση: πίστευαν ότι το καθεστώς ήταν μόνο ο Παπαδόπουλος και δεν είχαν συνειδητοποιήσει τον κίνδυνο από τον Ιωαννίδη και τους αδιάλλακτους που συνωμοτούσαν στο παρασκήνιο.

Οι ρεαλιστές

Η κατεξοχήν ρεαλιστική θέση είχε διατυπωθεί από τον Γ. Ράλλη, που σε άρθρο του στη *Βραδυνή* τον Σεπτέμβριο μιλούσε μεταξύ άλλων για

το καθήκον των διαφόρων παλαιών και επιδόξων πολιτευομένων να ενωθούν εις ενιαίον σχηματισμόν και να επιδιώξουν να περιβληθούν με την μεγάλην πλειοψηφίαν, που θα επιτρέψη την ριζικήν αναθεώρησιν του Συντάγματος... Η αποχή [από τις σχεδιαζόμενες εκλογές] θα αποφασισθή μόνον αφού θα έχει εξόφθαλμα αποδειχθή η άρνησις του καθεστώτος να προβή εις την λήψιν μέτρων, που θα καθιστούν δυνατήν την διεξαγωγήν ελευθέρων εκλογών... Είναι λάθος να αποφασισθεί η μη συμμετοχή εις τας εκλογάς από σήμερον. Λάθος, διότι ούτως, ούτε εις το εσωτερικόν ούτε εις το εξωτερικόν θα γίνουν αντιληπταί αι αληθείς προθέσεις και επιδιώξεις του καθεστώτος... Είναι ανάγκη, χωρίς αναβολήν, να προβάλλωμεν τας συγκεκριμένας διεκδικήσεις, χωρίς την ικανοποίησιν των οποίων οι όροι 'αδιάβλητοι' ή 'ελεύθεροι' εκλογαί θα αποδειχθούν -όπως το καθεστώς τους έχει προδιαγράψει- συνθήματα κενά περιεχομένου... Όταν τα αιτήματά μας παραμείνουν ανεκπλήρωτα, θα έλθη η ώρα της ενότιτος εις την αποχήν.¹⁸

Ο Ε. Αβέρωφ, αν και είχε συλληφθεί πρόσφατα μετά το αποτυχημένο κίνημα του Ναυτικού, φαίνεται να είχε σχεδόν την ίδια γνώμη. Τον Οκτώβριο μίλησε για 'αξιόλογη προσπάθεια' (Γρηγοριάδης 1975: Γ', 39) την οποία το καθεστώς κατέβαλλε προς την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Επίσης, μερικοί πολιτικοί όπως οι πρώην πρωθυπουργοί-αποστάτες του

κέντρου Στεφανόπουλος και Νόβας, θεώρησαν ότι κάτω από τις συγκεκριμένες περιστάσεις δεν υπήρχε άλλη διέξοδος από εκείνη την κατάσταση,¹⁹ και δέχτηκαν συμμετοχή στις εκλογές υποστηρίζοντας ότι οι δημοκρατικές δυνάμεις θα μπορούσαν, εάν ενώνονταν ενάντια στον Μαρκεζίνη και κάτω από εγγυήσεις ελευθερίας και της δίκαιης διεξαγωγής εκλογών, να κερδίσουν περισσότερες υποχωρήσεις από το καθεστώς.

Εντυπωσιακή ήταν και η στάση δύο παραγόντων της μη κομμουνιστικής Αριστεράς σε σχέση με το 'πείραμα': ο πρώην ηγέτης της ΕΔΑ Η. Ηλιού και ο Λ. Κύρκος υποστήριξαν ότι το 'πείραμα' πρόσφερε μια δυνατότητα για τις οργανωμένες αντικαθεστωτικές δυνάμεις και τον λαό να αποδείξουν την αντίθεσή τους στη δικτατορία, εκμεταλλεόμενοι πλήρως τις δυνατότητες που θα πρόσφεραν οι εκλογές. Όπως είτε χαρακτηριστικά ο Κύρκος,

ο λαός θα αντιδρούσε ενάντια στη δικτατορία από την ίδια τη φορά των γεγονότων, ακόμη και χωρίς να το θέλει: όταν γίνονταν οι εκλογές, και ο μηχανισμός της δικτατορίας βρισκόταν ενάντια στην αντιπολίτευση, η τελευταία, που θα υποστηριζόταν από τον λαό, θα αποκρινόταν με κλιμάκωση της αντίδρασής της.

Αυτή η κατάσταση, κατά τον Κύρκο, ανάλογα με πόσο βίαια θα ήταν η απάντηση της δικτατορίας στην αντίσταση, θα μπορούσε να ξεκινήσει ακόμη και έναν εμφύλιο πόλεμο(!). Αυτή η άποψη μειοψήφησε πάντως και απορρίφθηκε τελικά λόγω αντίδρασης των άλλων διαγραμμένων μελών του 'Γραφείου Εσωτερικού' (μετέπειτα ΚΚΕ Εσωτερικού).

Οι απορριπτικοί

Ειδικά οι ηγέτες των δύο μεγαλύτερων κομμάτων, Γ. Μαύρος και Π. Κανελλόπουλος, ήταν άκαμπτοι στην απόρριψη αυτού που αποκάλεσαν 'φάρσα'. Ο Μαύρος πάντως, τον Ιούλιο του 1973, λέγεται πως είχε ωθήσει τον Μαρκεζίνη, σε μια δημόσια συνάντησή τους, να δεχτεί την προσφορά του Παπαδόπουλου και να σχηματίσει αμέσως κυβέρνηση (Ζουρνατζής και Μιχαλόπουλος 1998: 45). Εντούτοις, ο ίδιος, μερικούς μήνες αργότερα, στις 26 Οκτωβρίου, θα έλεγε ότι οι προγραμματισμένες εκλογές

έχουν ένα μόνον σκοπό: να νομιμοποιήσουν την δικτατορία με την κάλυψη μιας ενουχιμένης Βουλής, η οποία δεν θα έχει το δικαίωμα να ασχολη-

θεί –και ακόμη περισσότερο να αποφασίζει– δια κανένα ζωτικών εθνικών θέματα (Γρηγοριάδης 1975: Γ', 38).

Ποιες ήταν οι αιτίες αυτής της αλλαγής στάσης μέσα σε τρεις μήνες; Μπορεί να πει κανείς, προς υπεράσπιση του Μαύρου, ότι η κυβέρνηση Μαρκεζίνη απέτυχε να ικανοποιήσει τις προσδοκίες του για επιστροφή στη δημοκρατία. Εντούτοις, αμφιβολίες για τις προθέσεις του Παπαδόπουλου είχαν εκφραστεί ακόμη και νωρίς το καλοκαίρι, όταν ο συγκεκριμένος πολιτικός είχε εμφανιστεί θετικός στη λύση Μαρκεζίνη. Δεν είναι σαφές γιατί ο Μαύρος δεν είχε εκφράσει οποιεσδήποτε αντιρρήσεις τότε, και το έκανε τον Οκτώβριο.

Ο Κανελλόπουλος, αμέσως μετά από μια συζήτηση με τον Μαρκεζίνη, δήλωσε (Γρηγοριάδης 1975: Γ', 38)

μένω αμετακίνητος εις την γνωστήν θέσιν μου έναντι της καταστάσεως που προέκυψε από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου, καταστάσεως η οποία, παρά τας προθέσεις του συνομιλητού μου, δεν μετεβλήθη εις την ουσίαν της.²⁰

Οι δύο ηγέτες πάντως δεν φαίνεται να προβληματιζόνταν σχετικά με τη δυνατότητα εναλλακτικής λύσης για ειρηνική μετάβαση από ένα καθεστώς που υποστηριζόταν ακόμη από τεθωρακισμένα και στρατιωτική αστυνομία. Αγνόησαν ακόμη και αντίθετες εξωτερικές συμβουλές: ο ολλανδός πρεσβευτής Barkman έγραψε στις 18 Οκτωβρίου ότι οι πρεσβευτές των χωρών της ΕΟΚ, που συναντιόνταν τακτικά για να συζητήσουν την κατάσταση στην Ελλάδα, συμφώνησαν ότι 'οι ηγέτες του ΕΡΕ και της Ένωσης Κέντρου δεν θα ενεργούσαν προς το συμφέρον της ελληνικής δημοκρατίας αν επρόκειτο να απόσχουν από τις γενικές εκλογές' (Barkman 1976: 121). Θα παρέμεναν οι πιο σταθεροί αντίπαλοι του 'πειράματος', υιοθετώντας και ενεργή εχθρική στάση κατά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου.

Απορριπτική ήταν και η γνώμη του Γ. Βαρβιτσιώτη που είχε σοβαρές αμφιβολίες ότι ο Παπαδόπουλος σκόπευε να προχωρήσει σε δημοκρατία. Ο Κ. Μητσοτάκης, από την πλευρά του, είπε πολλά χρόνια αργότερα ότι

όσα ανοίγματα κι αν έκανε ο Παπαδόπουλος, αυτά ήταν αδύνατο να οδηγήσουν στη δημοκρατία... Ο Παπαδόπουλος είχε σχεδιάσει να εγκαθιδρύσει στη χώρα ένα είδος διακυβέρνησης πάνω στο τουρκικό πρότυπο: δηλαδή, μια επίφαση κοινοβουλευτικής ζωής, με ισχυρότατη τη θέση του ρυθμιστή του πολιτεύματος, του 'Προέδρου της Δημοκρατίας' και από πίσω του τις ένοπλες δυ-

νάμεις, έτοιμες να επεμβούν όποτε χρειαζόταν. Οποιαδήποτε συνδιαλλαγή θα προικοδοτούσε το καθεστώς με άλλοθι (Διαμαντόπουλος 1990: 355).

Η αρνητική θέση υιοθετήθηκε και από τον Α. Παπανδρέου που, σε συνέντευξη στην εφημερίδα *Απογευματινή* στις αρχές Σεπτεμβρίου, δήλωσε:

οποιαδήποτε συμμετοχή στις πολιτικές διαδικασίες που προβλέπονται από το σύνταγμα του καθεστώτος αποτελεί νέα μορφή δωσιλογισμού, την οποία ούδέποτε θα συγχωρήσει ο ελληνικός λαός (Παπανδρέου 1976: 58).

Την ίδια απορριπτική στάση υιοθέτησε και το ΚΚΕ.

Η σιωπή: η αμφιλεγόμενη στάση του Καραμανλή

Ο Καραμανλής δεν υιοθέτησε μια ευδιάκριτη θέση: τήρησε αρχικά σιωπηρή στάση για να δει πώς θα εξελίσσονταν τα πράγματα. Ορισμένοι προσπάθησαν να παρουσιάσουν αυτήν τη (μη) θέση ως έκφραση της αμφιβολίας ως προς το εάν η χώρα θα μπορούσε πραγματικά να εκδημοκρατιστεί κάτω από τους Παπαδόπουλο-Μαρκεζίνη. Αυτές είναι όμως εξηγήσεις *a posteriori*, γραμμένες συνήθως σύμφωνα με το κλίμα των γεγονότων μετά το 1974. Λίγα και αμφισβητούμενα στοιχεία είναι διαθέσιμα για τη στάση του το 1973. Σύμφωνα με τον πρώην υπουργό του, Γ. Βαρβιτσιώτη, θα επιθυμούσε να πετύχει το 'πείραμα',²¹ αλλά ήταν πάρα πολύ προσεκτικός για να σπάσει τη σιωπή του από νωρίς. Η στάση αυτή θα πρέπει να συνδεθεί και με το δίλημμα μεταξύ της άρνησης συμμετοχής -και συνεπώς της απόλκειας κάθε πρωτοβουλίας επί των εξελίξεων- ή της αποδοχής και συγχρόνως της νομιμοποίησης της προσπάθειας του Παπαδόπουλου, δεδομένου του προβλήματος εμπιστοσύνης που υπήρχε στο πρόσωπό του. Αυτό το δίλημμα απεικονίζεται σε μια επιστολή που έστειλε στα τέλη Αυγούστου στον Καραμανλή ο Κ. Τσάτσος. Εξέφραζε την ανησυχία του σχετικά με αυτό που θα έκαναν τα στελέχη του κόμματος της ΕΡΕ εάν ο Καραμανλής δεν συμμετείχε: μερικοί ίσως δοκίμασουν την τύχη τους υπό το κόμμα του Μαρκεζίνη ή του Μακαρέζου, υποστήριξε ο Τσάτσος, δεδομένου ότι δεν θα ήθελαν να μείνουν έξω από το νέο Κοινοβούλιο.²²

Επίσης, ο Καραμανλής φοβόταν ότι, εάν επέστρεφε, το ενδιαφέρον του λαού στην πρωτοβουλία του δεν θα διαρκούσε πολύ, θα ατονούσε σύντομα χωρίς εκείνος να πετύχει πολλά. Μερικοί θεωρούν (Αραπάκης 2000) ότι εάν ο Καραμανλής κατέληγε στο συμπέρασμα πως ορισμένες προϋποθέσεις,

κυρίως η αποδοχή από πλευράς των στρατιωτικών να εγκαταλείψουν την εξουσία, ικανοποιούνταν, θα μπορούσε να βοηθήσει αποφασιστικά τον Μαρκεζίνη στην προσπάθειά του να οδηγήσει τη χώρα στην πολιτική ομαλότητα. Ο Καραμανλής επίσης με κανένα τρόπο δεν θα δεχόταν να γίνει πρωθυπουργός κάτω από τον Παπαδόπουλο, δεδομένου ότι αυτό θα νομιμοποιούσε τη δικτατορία a posteriori.²³

Λάθος χειρισμοί των Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη στα γεγονότα του Πολυτεχνείου

‘Η πρόσκαιρη χαλάρωση των τρομοκρατικών μέτρων με την κυβέρνηση Μαρκεζίνη, έδωσε την ευκαιρία σε ταχεία άνοδο του αντιστασιακού επιπέδου’ (Γρηγοριάδης 1975: Γ, 73). Φαίνεται ότι η γενική αμνηστία του Αυγούστου εξέπληξε θετικά πολλούς,²⁴ και ήταν ευπρόσδεκτη από τον λαό, εντούτοις, δεν ήταν αρκετή να απαλείψει τις αμφιβολίες και τις υποψίες για τις προθέσεις του Παπαδόπουλου. Ο Μαρκεζίνης αποφάσισε να κεφαλαιοποιήσει αυτό το κλίμα της χαλάρωσης, και άρχισε να δίνει συνεντεύξεις στον ξένο Τύπο και μέσα ενημέρωσης, διατυμπανίζοντας την πρόθεσή του να φέρει δημοκρατία. Υποστήριζε ότι διατηρούσε πλήρως την ανεξαρτησία άποψής του απέναντι στον Παπαδόπουλο και ότι στο νέο Κοινοβούλιο θα επιδίωκε μια ριζική τροποποίηση του Συντάγματος, έτσι ώστε να μειωθούν οι αρμοδιότητες του Προέδρου. Σε μια από αυτές τις συνεντεύξεις είπε στους *Times* ‘εάν διαφωνήσω με τον Πρόεδρο, θα παραιτηθώ... Δεν υπάρχει άλλη λύσις’ (Γρηγοριάδης 1975: Γ, 33). Εντούτοις, ήταν μεταξύ των λιγότερο δημοφιλών πολιτικών της περιόδου πριν από το 1967, και πάντοτε αποκομμένος από τις μάζες. Έχοντας αποτύχει να εξασφαλίσει τη συναίνεση των προδικτατορικών ελίτ, θα του ήταν πολύ δύσκολο και να πείσει τον λαό ότι η κυβέρνησή του δεν επρόκειτο να είναι η συνέχεια της δικτατορίας. Στις 17 Νοεμβρίου επρόκειτο να δώσει συνέντευξη Τύπου στην οποία θα ανήγγελλε την απόφασή του να πραγματοποιήσει ελεύθερες εκλογές στις 10 Φεβρουαρίου 1974 με τη συμμετοχή προσωπικοτήτων όπως ο Ανδρέας Παπανδρέου και άλλοι διάσημοι αντιπάλοι του καθεστώτος. Αλλά αυτή η συνέντευξη δεν θα δινόταν ποτέ, αφού στις αρχές Νοεμβρίου βρέθηκε αντιμέτωπος με τις μεγάλες φοιτητικές διαδηλώσεις που κλιμακώθηκαν μετά τις 13 του μήνα, και με την κατάληψη του Πολυτεχνείου από τους φοιτητές.

Ένας παράγοντας που διευκόλυνε το αρχικό στάδιο της κατοπινης εξέγερσης του Πολυτεχνείου ήταν πράγματι η χαλάρωση της αστυνόμευσης, ειδικά στην Αθήνα. Ο Κύρκος παρατηρεί σχετικά ότι, χωρίς τη φιλελευθεροποίηση του 1973 και την άρση των αστυνομικών μέτρων που έδωσαν μια ελευθερία κίνησης και διαπραγμάτευσης στους φοιτητές, δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει η εξέγερση του Πολυτεχνείου.²⁵ Ήδη πριν από τον Νοέμβριο, οι επιτροπές των φοιτητών είχαν παρουσιάσει στον υπουργό Παιδείας τα αιτήματά τους, που περιλάμβαναν την ευνοϊκή ρύθμιση της θητείας των φοιτητών, την επέκτασή της σε εκείνους που είχαν ήδη στρατευτεί, τον εκσυγχρονισμό του εξεταστικού συστήματος και, προπάντων, τις φοιτητικές εκλογές. Ο υπουργός, στη συνέχεια, παρουσίασε την 1^η Νοεμβρίου στους εκπροσώπους των φοιτητών την απάντησή του στις απαιτήσεις τους. Στο ζήτημα των εκλογών οι φοιτητές ήταν άκαμπτοι: δεν θα τις δέχονταν μετά τις 15 Φεβρουαρίου, δηλαδή μετά από τις εθνικές εκλογές. Σε αυτό το ζήτημα η κυβέρνηση Μαρκεζίνη έκανε ένα από τα μεγαλύτερα σφάλματά της: επιμένοντας να πραγματοποιηθούν οι φοιτητικές μετά από τις γενικές εκλογές, προκάλεσε την κλιμάκωση της αντίδρασης των φοιτητών με τα γνωστά αποτελέσματα. Ο Γρηγοριάδης (1975: Γ, 77) αναρωτιέται

‘πώς άνθρωποι της πολιτικής ωριμότητας και πείρας του Σπ. Μαρκεζίνη δεν αντελαμβάνοντο ότι έπρεπε να αποφύγουν με κάθε θυσία, κάθε αντιδικία με τους φοιτητές, αν ήθελαν να φθάσουν στις βουλευτικές εκλογές’.

Πράγματι, κανένας από τους υπουργούς ή τους συμβούλους του Μαρκεζίνη δεν φάνηκε να κατανοεί πλήρως τη σημασία της ηρεμίας των φοιτητών, κάτι για το οποίο θα μετάνοιωναν σύντομα. Η επιμονή του υπουργού ήταν περισσότερο από ό,τι χρειαζόνταν οι φοιτητές για να αρχίσουν την εξέγερση. Όπως θυμούνται πολλοί, πάντως,

ο κύριος λόγος της εξέγερσης των φοιτητών ήταν τα αντιδικτατορικά και αντιμπερλιαστικά αισθήματα και όχι τα φοιτητικά ή οικονομικά προβλήματα, όπως πολλοί υποστηρίζουν... Τα φοιτητικά προβλήματα έπαιξαν δευτερεύοντα ρόλο ή μπορούμε να πούμε ότι ήταν καθαρά η αφορμή (Μαντόγλου 1995: 218).

Ο τότε αναπληρωτής κοσμήτορας του Πολυτεχνείου συμφωνεί, θυμούμενος πως ‘δεν υπήρχε κανένα ουσιαστικό ζήτημα σχετικό με τους φοιτητές. Υπήρχε μόνο μια απαίτηση: να φύγει ο Παπαδόπουλος’ (Κονοφάγος 1982:

47). Οι μη οργανωμένοι φοιτητές παρέκαμψαν τις κομματικές οργανώσεις νεολαίας και προχώρησαν στην κατάληψη του Πολυτεχνείου.

Ενώ στην αρχή η κυβέρνηση Μαρκεζίνη υποτίμησε τη δυναμική των φοιτητών, κατόπιν δίστασε να λάβει τα ριζικά μέτρα για να σταματήσει ή να περιορίσει τουλάχιστον την κλιμάκωση. Όταν, μόλις στις 16 Νοεμβρίου, συνειδητοποίησε τελικά τη σοβαρότητα των γεγονότων, η κατάσταση είχε τεθεί ουσιαστικά εκτός ελέγχου με τις επιθέσεις της ίδιας μέρας στη Νομαρχία Αθηνών και στο υπουργείο Δημόσιας Τάξης²⁶ και την αδυναμία της αστυνομίας να ανασχέσει τους διαδηλωτές, κάτι που οδήγησε στην ανάληψη της πρωτοβουλίας από τον στρατό. Αυτό δεν έγινε με εντολή Μαρκεζίνη –ο οποίος δεν είχε καμία δικαιοδοσία να διατάξει τις ένοπλες δυνάμεις να καταστείλουν την εξέγερση– ήταν αρμοδιότητα του Παπαδόπουλου ως Προέδρου της Δημοκρατίας. Από 'κει και πέρα, ο Μαρκεζίνης ήταν καταδικασμένος να παρακολουθεί ανίσχυρος τα γεγονότα να παίρνουν τη γνωστή σε όλους εξέλιξη.²⁷ Σε κριτική των σφαλμάτων των Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη από ουδέτερη οπτική προέβη ο βρετανός πρόεδρος σε αναφορά του μετά τη λήξη των γεγονότων σημειώνοντας ότι

στο σύνολό της, η φρουρά της Αθήνας δεν είχε καλή ηγεσία, ήταν κακά εκπαιδευμένη και ακατάλληλη για την καταστολή εξεγέρσεων. Αποφάσισαν να στείλουν τα άρματα μάχης όταν το πεζικό θα ήταν περισσότερο κατάλληλο. Οι δυνάμεις καταστολής άνοιξαν πυρ αδιακρίτως... Αν οι αρχές είχαν ενεργήσει από την αρχή με αποτελεσματικότητα και αποφασιστικότητα ίσως να είχαμε λιγότερη αιματοχυσία (PREM 15/1 611, 20 Νοεμβρίου 1973).

Όπως έγραψε ο Μαρκεζίνης, η ανησυχία του ήταν να φθάσει στις εκλογές όσο το δυνατόν πιο ομαλά και ό,τι αναστάτωνε αυτή η πορεία ήταν ενάντια στα συμφέροντα της χώρας. Εντούτοις, αγωνιούσε επίσης να κατευνάσει τους στρατιωτικούς, ανήσυχους από αυτό που θεωρούσαν 'κομμουνιστική εξέγερση'. Έτσι, μετά το τέλος των γεγονότων, στη γνωστή συνέντευξή του στο υπουργείο Άμυνας, συνεχάρη τις ένοπλες δυνάμεις που είχαν 'επιτυχώς και αναίμακτα [sic] βάλει ένα τέλος στην εξέγερση' και τελείωσε με τη φράση ότι [ο Παπαδόπουλος και ο ίδιος]

θα φέρουν την αποστολή των προς την πλήρη ομαλοποίηση της εν Ελλάδι πολιτικής καταστάσεως... θα την φέρουν εις πέρας... Οι ενδιαφερόμενοι να επιτύχουν το αντίθετον θα αποτύχουν. Ο εχθρός του Έθνους και της Δημοκρατίας δεν θα περάσει (!) (Γρηγοριάδης 1975: Γ', 111).

Σε κάθε περίπτωση, αυτή η στάση θα τον καταδίδε ως μαριονέτα του Παπαδόπουλου,²⁸ ακόμη και αν θεωρούσε πως θα μπορούσε να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του παρουσιάζοντας τα σχέδιά του για τις εκλογές μερικές ημέρες αργότερα.

Χρόνια αργότερα, όμως, ο Μαρκεζίνης θα δώσει και μια άλλη διάσταση στα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Με βάση το πραγματικό γεγονός ότι πολλοί πολιτικοί, με πρώτους πάλι τους Κανελλόπουλο και Μαύρο, είχαν προσφέρει κάθε δυνατή επικοινωνιακή υποστήριξη στους φοιτητές τις πρώτες μέρες των γεγονότων,²⁹ στις αναμνήσεις του θα γράψει ρητά ότι η κλιμάκωση της βίας στο Πολυτεχνείο είχε στόχο την προγραμματισμένη για τις 17 Νοεμβρίου συνέντευξη Τύπου, και ότι θεωρεί την αντίδραση στην κυβέρνηση του ως σύγκλιση συμφερόντων από δύο αντίθετες κατευθύνσεις. Αφενός, οι αδιάλλακτοι στρατιωτικοί που ήθελαν να βάλουν ένα τέλος στο 'πείραμα', και αφετέρου οι πρώην πολιτικοί, με τους Κανελλόπουλο-Μαύρο στην πρώτη γραμμή, που προσπαθούσαν να δυσφημήσουν τα μέτρα του και να εμποδίσουν τις εκλογές με οποιοδήποτε κόστος (Μαρκεζίνης 1979: 419 επ). Στη θέση του αυτή, ο Μαρκεζίνης είχε έναν συνήγορο στο πρόσωπο του βρετανού πρέσβη, ο οποίος στην προαναφερθείσα έκθεσή του έγραφε: 'οι παλαιοί πολιτικοί ανοικτά ενεθάρρυναν τους φοιτητές γνωρίζοντας πολύ καλά ότι αυτή η τακτική μπορεί να κατέληγε στη βία'. Κατά τον Hooper,

οι πολιτικοί που από την αρχή είχαν εκδηλώσει την αντίθεσή τους στους συνταγματάρχες χρησιμοποίησαν τους φοιτητές στην προσπάθειά τους να προκαλέσουν την κυβέρνηση και να την υποχρεώσουν να εφαρμόσει καταπιεστικά μέτρα που θα έθεταν τέλος στο πρόγραμμα Μαρκεζίνης. Και ιδιωτικά, πολλοί είναι αυτοί που θέλουν να λάβουν εύσημα για την εξέλιξη των γεγονότων. Σε μεγάλο βαθμό πέτυχαν αυτό που επεδίωκαν και τώρα πρέπει... να αποδεχθούν τις ευθύνες τους για τις πράξεις τους,

σημείωνε ο βρετανός πρέσβης, και συνέχιζε:

τα γεγονότα θα τα εκμεταλλευθούν οι αντίπαλοι της κυβέρνησης στη Δεξιά και την Αριστερά, ενώ μειώνονται οι προοπτικές η κυβέρνηση να έχει την υποστήριξη των κεντρικών δυνάμεων. Αν το πείραμα Μαρκεζίνης αποτύχει ή αν το καθεστώς στο σύνολό του καταρρεύσει -μια εξέλιξη λιγότερο πιθανή- οι προοπτικές για την ανάδειξη μιας μετριοπαθούς δημοκρατικής κυβέρνησης που θα σέβεται τις διεθνείς συμφωνίες και τις υποχρεώσεις της Ελλάδας είναι πράγματι περιορισμένες.

Ο βρετανός διπλωμάτης είχε δίκιο ως προς το ότι η επανεμφάνιση του στρατού δεν προμήνυε τίποτα θετικό για το 'πείραμα', εφόσον ελεγχόταν από αξιωματικούς που κάθε άλλο παρά με καλό μάτι έβλεπαν τις εξελίξεις. Η εύθραυστη ισορροπία -αναγκαία για την αίσια έκβαση της μετάβασης ενός καθεστώτος που, όπως αποδείχτηκε, αρνείτο πεισματικά να παραμεριστεί- και την οποία είχαν λανθασμένα πιστέψει ότι εξασφάλισαν οι Παπαδόπουλος-Μαρκεζίνης, θα κατέρρεε λίγες μέρες αργότερα.

Η στάση των στρατιωτικών-ως-θεσμού και η κατάρρευση του 'πειράματος Μαρκεζίνη'

Ο επαγγελματισμός των στρατιωτικών στην Ελλάδα το 1973 ήταν περισσότερο, όπως το έθεσε ο Danopoulos (1991: 38), 'ένα κίνητρο για επέμβαση' παρά για εκδημοκρατισμό. Συνωμοσίες είχαν ήδη αρχίσει όταν ορκίστηκε ο Μαρκεζίνης. Και, δυστυχώς για τον ιδιον και τον Παπαδόπουλο, τις ανέχονταν τα υψηλότερα κλιμάκια των στρατιωτικών ως θεσμού, που δεν θα δεχόταν την υποβολή τους σε πολιτικό έλεγχο, παρά το ότι ο Παπαδόπουλος είχε τοποθετήσει άτομα της εμπιστοσύνης του στις υψηλότερες βαθμίδες του στρατού. Ο σοβαρός κίνδυνος για το 'πείραμα' ήταν η πλειοψηφία των αξιωματικών που από καιρό εξέφραζαν ανησυχία για τη διαφθορά μεταξύ των στρατιωτικών που κατείχαν κυβερνητικές θέσεις, και γι' αυτό που έβλεπαν ως 'εγκατάλειψη του πνεύματος της 21^{ης} Απριλίου',³⁰ το οποίο έδινε τη θέση του στην ίδια πολιτική τάξη που είχε καθαιρέσει έξι χρόνια ενωρίτερα. Η αντίδραση των αδιάλλακτων εκφράζεται από τον συνταγματάρχη Λαδά τον Οκτώβριο, ο οποίος, παραδίνοντας το χαρτοφυλάκιό του στον νέο υπουργό, σε μια αποστροφή ρώτησε ρητορικά: 'ο ισχυρισμός ότι η Επανάσταση έληξε μού γεννά τας απορίες: Πώς έληξε; Διατί έληξε; Ποιοί την έληξαν;' (Γρηγοριάδης 1975: Γ, 31).

Σε εκείνη την κατάσταση το όνομα που αναφερόταν από όλους ήταν του Ιωαννίδη. Το δίκτυο ελέγχου που είχε αναπτύξει στον στρατό ήταν τέτοιου βαθμού ώστε

η γενική εντύπωση περί της μεγάλης ισχύος του Ιωαννίδη, έκανε τους πλείστους των Ανωτάτων Αξιωματικών, αλλά και πολλούς νεώτερους να θεωρούν αυτονόητον καθήκον των κατερχόμενοι στις Αθήνας δι' οιονδήποτε υπηρεσακόν ή προσωπικόν λόγον, να επισκέπτονται τον Ιωαννίδη. Εδήλωναν ούτω πίστην και υποταγήν προς αυτόν, και παραλλήλως προσεπάθουν να επι-

λύσουν τα τυχόν προβλήματα των, ικετεύοντες την παρέμβασήν του (Μπονάνος 1986: 110).

Αυτό σε πλήρη αντίθεση με τον Παπαδόπουλο, καθώς ‘η συγκέντρωσις [στο πρόσωπό του]

... τόσων αξιωμάτων και τίτλων (Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Πρωθυπουργός, Υπουργός Εθνικής Αμύνης) εμείωνε την σοβαρότητα του Καθεστώτος και του προσέδιδε ένα χαρακτήρα απαράδεκτον, τον οποίον δεν αφήσαν ανεκμετάλλευτον οι αντίπαλοί του.³¹

Χαμηλόβαθμοι και μεσαίοι αξιωματικοί εξέφραζαν συνεχώς ανησυχία για την πορεία του καθεστώτος: ‘ετόνιζαν ότι αι Ένοπλοι Δυνάμεις είχαν αρχίσει να φθείρονται από την άσκησιν της εξουσίας, ότι παρετηρούντο φαινόμενα διαφθοράς και εκμαυλισμού και άλλα’ (Μπονάνος 1986: 101). Αυτή η κατάσταση τον έκανε να συμπεράνει ότι ‘η πορεία του Καθεστώτος δεν ήτο η ενδεδειγμένη... [το καθεστώς] κάπου είχε χάσει μέρος των προσανατολισμών του. Και η ανάγκη διορθωτικής παρεμβάσεως... ήτο επιβεβλημένη’ (Μπονάνος 1986: 103). Έτσι ο Ιωαννίδης ήταν σε θέση να κερδίζει τις ομάδες που αντιτάσσονταν στον Παπαδόπουλο, καθώς επίσης και ουδέτερους αλλά δυσαραστημένους με την κατάσταση. Ο Μπονάνος, αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού το 1973, δέχτηκε μια επίσκεψη από τον Ιωαννίδη στα τέλη Αυγούστου στην οποία ο τελευταίος μίλησε για τον Παπαδόπουλο με περιφρόνηση. Ο Μπονάνος συμφώνησε ότι ο στρατός ήταν επικίνδυνα επιρρεπής σε διαφθορά, νεποτισμό και έλλειψη αξιοκρατίας. Τότε συνειδητοποίησε ότι κάτι έπρετοίμαζε στον στρατό (Μπονάνος 1986). Ας προστεθεί και ότι, στην απελπισμένη του προσπάθεια, στο μεταξύ, να πάρει δημοκρατικά εύσημα μέσω των συνεντεύξεων του, ο Μαρκεζίνης είχε ξεπεράσει τα όρια της ανοχής ακόμη και των λιγότερο ακραίων στον στρατό.³²

Το πρωί της 25^{ης} Νοεμβρίου, τεθωρακισμένα ήταν γι’ άλλη μια φορά στους δρόμους της Αθήνας: ο Ιωαννίδης και οι αδιάλλακτοι είχαν κάνει το αναμενόμενο κίνημά τους, φέρνοντας το πείραμα Μαρκεζίνη σε ένα άδοξο τέλος. Η ημερομηνία για το κίνημα είχε οριστεί πολύ πριν από τα γεγονότα του Πολυτεχνείου κατά προσέγγιση για τις 25-30 Νοεμβρίου και δεν άλλαξε εξαιτίας τους. Το σημείωμα μιας ‘Επαναστατικής Επιτροπής’ που δόθηκε στον Παπαδόπουλο όριζε πως ‘απαιτήσει των Ενόπλων Δυνάμεων, έχετε υποβάλει την παραίτησήν σας εσείς, ο κ. αντιπρόεδρος και η κυβέρνησις

Μαρκεζίνη.³³ Την πραγματική εξουσία, όπως είναι σήμερα γνωστό, επρόκειτο να έχει ο Ιωαννίδης, ο 'άορατος δικτάτορας,' και οι στρατιωτικοί-ωφθεσμός. Είναι εντυπωσιακό ότι η αντίδραση των περισσότερων πρώην πολιτικών και της κοινωνίας πολιτών στη νέα δικτατορία ήταν αρχικά θετική. Οι Έλληνες, δύσπιστοι στον Παπαδόπουλο και απογοητευμένοι από την αιματηρή κατάληξη των γεγονότων του Πολυτεχνείου, δεν κατανόησαν αμέσως ποιές ήταν οι προθέσεις της νέας εξουσίας, πιστεύοντας για λίγο πως μεταξύ αυτών συγκαταλεγόταν και η ειλικρινής πολιτικοποίηση. Σύντομα, εντούτοις, η ανακούφιση θα έδινε τη θέση της στην ανησυχία, την απογοήτευση και τον φόβο.³⁴ Τον τόνο της απογοήτευσης και ανησυχίας θα έδινε γι' άλλη μια φορά ο βρετανός πρεσβευτής, γράφοντας σε έκθεσή του τον Δεκέμβριο πως

πίσω από μια κυβέρνηση στην οποία επικρατούν μετριότητες, βασιλεύουν οι πραγματικοί κυρίαρχοι της Ελλάδας, ο Ιωαννίδης και οι συνεργάτες του. Ο βασικός άξονας της ιδεολογίας τους είναι 'πίσω στο 1967' και η πάταξη της διαφθοράς (πολιτικής και οικονομικής), που χαρακτήριζε το καθεστώς του Παπαδόπουλου. Ένα πράγμα είναι πλέον βέβαιο: το μέλλον της Ελλάδας είναι σκοτεινό (FCO 9 1717-6/12/1973).

Το γεγονός ότι ήταν μια 'χειρότερη δικτατορία'³⁵ αποδείχτηκε και από μια αποστροφή του Ιωαννίδη στον Παττακό τον ίδιο μήνα: 'δεν παίζουμε. Θα κάνουμε δικτατορία, θα στείλουμε όλους τους αντιπάλους μας εξορία στα νησιά και να μείνουμε πάνω για τριάντα χρόνια!'³⁶ Ο Ιωαννίδης θ' απέριπτε οποιαδήποτε ιδέα παράδοσης της εξουσίας στους πολιτικούς μέχρι το αντι-μακαριακό πραξικόπημα στην Κύπρο τον Ιούλιο του 1974, το οποίο σήμανε το τέλος της δικτατορίας.

Λάθη των Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη σχετικά με τον έλεγχο του στρατού

Μέχρι ποιου σημείου ήταν ενήμεροι οι Παπαδόπουλος-Μαρκεζίνης ότι ο Ιωαννίδης αποτελούσε σημαντικό κίνδυνο; 'Φήμες για επικείμενο πραξικόπημα ήταν στους δρόμους, το ενδεχόμενο συζητείτο ανοιχτά ακόμη και στο υπουργείο Άμυνας για κάποιο διάστημα', θυμάται ο Μακαρέζος. Στις 19 και 20 Νοεμβρίου ο Παττακός προειδοποιήθηκε για το κίνημα από τον δήμαρχο της Αθήνας, τον βρετανό πρεσβευτή και ακόμη και από τον αμερικανό πρεσβευτή Tasca. Ειδοποίησε τον Μαρκεζίνη και τον Παπαδόπουλο, ο οποίος τον ηρέμησε, λέγοντας ότι όλα ήταν υπό έλεγχο. Ο βρετανός

πρεσβευτής προσκάλεσε τον Μαρκεζίνη και τη σύζυγό του σε δείπνο και του είπε ανοιχτά: 'είσαστε σίγουρος ότι θα φθάσετε ως τη Δευτέρα [26 Νοεμβρίου, ημερομηνία συνέντευξης Τύπου οπότε ο Μαρκεζίνης είχε πει ότι θα ανήγγελλε τις λεπτομέρειες για τα σχέδιά του για τις εκλογές] για να αναγγείλετε εκλογές; Φοβάμαι ότι ως την Κυριακή δεν θα είστε κυβέρνηση!' (Συνέντευξη Μαρκεζίνη, *Καθημερινή*, 21/2/1993). Επίσης, οι πρεσβευτές της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Ολλανδίας και της Ιταλίας είχαν πληροφορίες ότι κάτι επίκειται.

Ανήσυχος, ο Μαρκεζίνης ζήτησε επειγόντως να δει τον Παπαδόπουλο και να τον ενημερώσει για τις πληροφορίες του. Προς έκπληξή του, ο Παπαδόπουλος τον βεβαίωσε ότι ήταν όλα φήμες και τον προσκάλεσε σε μια συνάντηση με τον Ιωαννίδη, 'ώστε να μορφώσει ο ίδιος γνώμη, αν πρόκειται περί ανθρώπου ικανού να διαπράξει τοιαύτην ατιμία' (Μαρκεζίνης 1994: 215). Η συνάντηση αυτή φυσικά δεν έγινε ποτέ. Αυτό ήταν όλο που μπορούσε να κάνει ο Μαρκεζίνης: δεν είχε θεσμική αρμοδιότητα στις ένοπλες δυνάμεις καθώς αυτή ανήκε στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τον Παπαδόπουλο. Έτσι στερήθηκε συνολικά τις πληροφορίες για τις διαθέσεις των περισσότερων στρατιωτικών απέναντι στην κυβέρνησή του, και ακόμη κι αν άκουγε φήμες για κινήσεις στον στρατό, δεν μπορούσε να καταλάβει από πού προέρχονταν, ούτε και να επιχειρεί να τις σταματήσει χωρίς να βρίσκει μπροστά του τον Παπαδόπουλο, ο οποίος είχε χάσει απελπιστικά τον έλεγχο των αξιωματικών.

Με την ενέργεια αυτή πάντως, ο Παπαδόπουλος μάλλον προσπαθούσε να καθησυχάσει τον Μαρκεζίνη, αφού είναι διαπιστωμένο ότι ο ίδιος είχε επιχειρήσει να μειώσει την επιρροή του Ιωαννίδη και να τον απομακρύνει από το στράτευμα, δελεάζοντάς τον με τη θέση του επικεφαλής του Στρατιωτικού Οίκου του Προέδρου της Δημοκρατίας. Το σχέδιο αυτό του ανήγγειλε το καλοκαίρι του 1973. Δυστυχώς, όμως, για εκείνον ο Ιωαννίδης το γνώριζε ήδη, χάρη στο άριστο δίκτυο πληροφοριών του, και αντέδρασε αμέσως καθιστώντας σαφές ότι δεν ήταν πρόθυμος να εγκαταλείψει τον στρατό. Κατόπιν ο Παπαδόπουλος προσπάθησε να τον μεταθέσει στην διοίκηση μιας απομακρυσμένης μονάδας στη βορειοδυτική Ελλάδα. Και πάλι ο Ιωαννίδης προειδοποίησε ότι δεν είχε καμία πρόθεση ν' αφήσει τη θέση του διοικητή της ΕΣΑ. Ζήτησε και πήρε έναν μήνα άδεια στα μέσα Οκτωβρίου. Θα επέστρεφε έχοντας προγραμματίσει το πραξικόπημά του.

Αναφέρεται ότι από τον Οκτώβριο του 1973, ο Παπαδόπουλος είχε υπογράψει διάταγμα αποστρατείας του Ιωαννίδη. Εντούτοις, το διάταγμα δεν δημοσιεύθηκε ποτέ, το δε έγγραφο του οποίου τη δημοσίευση εμπόδισε ο ίδιος ο Ιωαννίδης³⁷ δεν έχει εντοπιστεί. Ο Παπαδόπουλος, για λόγους που δεν έχουν διαλευκανθεί, δεν επέμεινε και δεν επέδειξε πυγμή απέναντι στον κρυφό ισχυρό άντρα του καθεστώτος. Ακόμη και χρόνια αργότερα, στη διάρκεια της φυλάκισής τους, ο Μακαρέζος, κατά αφήγησή του, ρωτούσε επανειλημμένα τον Παπαδόπουλο πώς αιφνιδιάστηκε από τον Ιωαννίδη χωρίς να λαμβάνει καμία απάντηση.

Τελικά, η αβεβαιότητα της κατάστασης και η ροή ή η έλλειψη πληροφοριών πρέπει να ληφθούν υπόψη. Ο Παπαδόπουλος βρισκόταν σε σύγχυση από τις διάφορες φήμες που άκουγε για κινήσεις στον στρατό και, ακόμη και αν περιέμενε την αντίδραση των αδιάλλακτων, δεν μπορούσε να είναι σίγουρος πότε θα εκδηλωνόταν, και ποια θα ήταν η θέση του Ιωαννίδη. Δεν ανέμενε κίνημα τον Νοέμβριο, και σε αυτό πίστευε ότι βοηθήθηκε από την κήρυξη του στρατιωτικού νόμου, ο οποίος έθεσε όλες τις μονάδες σε επιφυλακή, ανεξάρτητα από εάν οι διοικητές τους ήταν αναμειγμένοι στη συνωμοσία. Κατά συνέπεια αιφνιδιάστηκε από τη κεραυνοβόλα δράση του Ιωαννίδη. Έτσι έχασαν αμετάκλητα οι Παπαδόπουλος-Μαρκεζίνης το παιχνίδι του 'πειράματος': όχι μόνον προσπαθούσαν να μεταρρυθμίσουν ένα διαιρεμένο και απομονωμένο στρατιωτικό καθεστώς, όχι μόνο έχασαν την πιθανότητα να εκπλήξουν με τις εκλογές, όχι μόνο είχαν αντιμετωπίσει τη δυσπιστία των πολιτικών, έχασαν και την κοινωνία πολιτών, και επιπλέον δεν είχαν κανένα σχέδιο για να αντιμετωπίσουν τους αδιάλλακτους, ούτε πληροφορίες για τις κινήσεις τους. Εξεπλάγησαν μάλιστα και οι ίδιοι από την ευκολία με την οποία ανατράπηκαν.

Ανακεφαλαιώνοντας: τι έφταιξε τελικά για την αποτυχία του 'πειράματος';

Κατά ειρωνικό τρόπο, η μόνη έκβαση του 'πειράματος Μαρκεζίνη' που κανείς δεν επιθυμούσε, ήταν αυτή που τελικά επικράτησε: η επιστροφή στον αυταρχισμό. Έκτοτε, σε μια μάλλον απλουστευτική σύλληψη, θα ταυτιστεί με τη δικτατορία των συνταγματαρχών και θα θεωρηθεί, στην καλύτερη περίπτωση, ως μια προσπάθεια παραπλανητικής συγκάλυψης της διαιώνισης του καθεστώτος με ψευδοδημοκρατικό μανδύα. Μάλιστα, η εξέ-

γερση του Πολυτεχνείου και η αιματηρή καταστολή της θα μετατραπεί μεταπολιτευτικά σε σύμβολο αντίστασης κατά της δικτατορίας. Το άρθρο είχε τη φιλοδοξία να αντικρούσει αυτήν την απλούστευση τονίζοντας ότι, αφενός, το καθεστώς είχε όντως γίνει 'αναλώσιμο' το 1973, τουλάχιστον για τις περί τον Παπαδόπουλο ελίτ, και, αφετέρου, ότι δεν υπήρξε τίποτε αναπόφευκτο, ιστορικά αναγκαίο ή προκαθορισμένο σε σχέση με το 'πείραγμα Μαρκεζίνη', η αποτυχία του οποίου ήταν μια πιθανή έκβαση που επήλθε επειδή ορισμένα πρόσωπα και ομάδες –ο Μαρκεζίνης, ο Παπαδόπουλος, οι προδικτατορικές πολιτικές ελίτ, οι αδιάλλακτοι– ενήργησαν με τον τρόπο που ενήργησαν. Θα μπορούσαν να είχαν ενεργήσει και διαφορετικά.

Οι δομικοί παράγοντες που κατέστησαν δύσκολο τον αυτομετασχηματισμό του καθεστώτος υπήρχαν βεβαίως, και η φύση της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου έθετε από μόνη αρκετά εμπόδια σε μια ομαλή αποκατάσταση της δημοκρατίας. Οι βαθιές διαιρέσεις των καθεστωτικών ελίτ, η αποκλειστική κυριαρχία στρατιωτικών σε κυβερνητικές θέσεις-κλειδιά, η σχετικά μικρή διάρκεια ζωής του καθεστώτος ως το 1973, η έλλειψη συνδέσμου καθεστώτος-κοινωνίας πολιτών, ο πλήρης έλεγχος της δικτατορίας στη χώρα, η καχεξία σοβαρής αντιπολιτευτικής δράσης και ο κατατεμαχισμός των αντικαθεστωτικών ελίτ είναι οι κυριότερες αιτίες της αδυναμίας αυτομετασχηματισμού της δικτατορίας με συναλλαγή, κατά το πρότυπο της Ισπανίας. Η Ελλάδα εξάλλου δεν είχε μια προσωπικότητα όπως ο Juan Carlos που θα διακινδύνευε τη μετάβαση από τη σχετική ασφάλεια της γενικής αποδοχής που είχε από το σύνολο των καθεστωτικών, τουλάχιστον, ελίτ.

Εντούτοις, και λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, η άποψη του άρθρου ήταν πως το 1973 οι όροι που θα μπορούσαν να επιτρέψουν μια ομαλή δημοκρατική μετάβαση υπήρχαν: η αποδυνάμωση λόγω εσωτερικών συγκρούσεων, ο τερατισμός μιας εννοϊκής οικονομικής συγκυρίας, η παρατεταμένη διεθνής απομόνωση, οι πρώτες ενδείξεις οργανωμένης αντιδικτατορικής συλλογικής δράσης καθώς και αντικαθεστωτικής αντίδρασης ακόμη και μέσα στις ένοπλες δυνάμεις, όλα τα παραπάνω ήταν στοιχεία που είχαν δημιουργήσει de facto τις συνθήκες μέσα στις οποίες το 'πείραμα Μαρκεζίνη' μπορούσε να πετύχει, ανοίγοντας ίσως, μεσοπρόθεσμα, τον

δρόμο σε πλήρη εκδημοκρατισμό. Η αποτυχία του πρέπει να αναζητηθεί στις ανεπάρκειες των δρώντων προσώπων [agency].

Ο Παπαδόπουλος ξεκίνησε έχοντας κατά νου την απόλυτη κυριαρχία στη μελλοντική 'δημοκρατία' που σχεδίαζε, αλλά σταδιακά άρχισε, ωθούμενος κατάλληλα, να κάνει παραχωρήσεις τις οποίες θα απέρριπτε το καλοκαίρι του 1973, ώστε να περισώσει τουλάχιστον κάποια προνόμια. Το ερώτημα ήταν πόσα θα μπορούσαν να κερδίσουν από αυτή τη διαδικασία οι δημοκρατικές δυνάμεις. Είναι ενδιαφέροντα όσα σημειώνει ο ολλανδός πρεσβευτής μετά από συνάντησή του με τον Μαρκεζίνη στις 5 Δεκεμβρίου: 'εντυπωσιάστηκα με όσα [ο Μαρκεζίνης] είχε καταφέρει ν' αποσπάσει τη συμφωνία του Παπαδόπουλου για να γίνουν -ακόμη και μετά τις ταραχές' (Barkman 1989: 145). Αυτό αντικρούει τις μετά το 1974 αμφιβολίες για το αν το καθεστώς είχε γίνει 'αναλώσιμο' για τον Παπαδόπουλο, χωρίς να έχει τίποτα το απολογητικό για τον ίδιο. Μη έχοντας ένα σταθερό σχέδ... για το ως πού θα έφτανε η διαδικασία που ξεκίνησε, αφερέγγυος για τον λαό και τους πολιτικούς, έχοντας χάσει τον έλεγχο του στρατού και κουρασμένος από τις ενδοκαθεστωτικές διαμάχες έξι χρόνων, ο Παπαδόπουλος δεν μπόρεσε ούτε να επιβάλλει στον Μαρκεζίνη τον ταχύτερο ρυθμό της μετάβασης που ήθελε ο ίδιος, ούτε και να εκμεταλλευτεί αποτελεσματικά τις πληροφορίες για την επερχόμενη ανατροπή του, ώσπου αυτή να επισυμβεί. Ο Barkman καταλήγει στο συμπέρασμα ότι

η ιστορία μπορεί να κρίνει ότι ήταν ατυχία του [Παπαδόπουλου] -εάν όχι αναγκαστικά και της χώρας του- ότι η προδοσία του πιο έμπιστου οπαδού του του στέρησε την ευκαιρία να επανορθώσει τη ζημιά που είχε κάνει [το 1967] στην Ελλάδα.³⁸

Ο Μαρκεζίνης, από την πλευρά του, έχασε την ευκαιρία να οργανώσει εκλογές το φθινόπωρο του 1973, αιφνιδιάζοντας τους αδιάλλακτους και πειθόντας τους πολιτικούς και τον λαό για τις καλές του προθέσεις. Ο παράγοντας του δρώντος υποκειμένου είναι σημαντικός σε συγκυρίες όπως αυτή του 1973 για γρήγορες λήψεις αποφάσεων και εφαρμογές των σχεδίων: ο Μαρκεζίνης 'μιλούσε πάρα πολύ και έκανε πάρα πολύ λίγα'.³⁹ Διανοούμενος, ευρυμαθής και καλλιεργημένος, αδυνατούσε να πάρει μια γρήγορη απόφαση και ανέβαλλε συνεχώς, εξετάζοντας λεπτομερώς κάθε κίνηση που έκανε, κάθε συνέντευξη που έδινε. Κανείς δεν ξέρε τι θα μπορούσε να συμβεί αν οι στρατιωτικοί είχαν αιφνιδιαστεί από την προκήρυξη των

εκλογών, όπως συνέβη στην Ισπανία με τον Suarez.⁴⁰ Τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά επίσης αν ανατρεπόταν αφότου είχε αναγγείλει τις εκλογές με τις εγγυήσεις που ήταν έτοιμος να θέσει –αλλά ούτε αυτό έγινε. Η τελευταία εικόνα του Μαρκεζίνη ως ‘δοτού πρωθυπουργού’ που θα μείνει σε όσους έζησαν τα γεγονότα Πολυτεχνείου είναι εκείνη του ανδρείκελου της δικτατορίας που συγκαίρει τον στρατό για την προηγηθείσα αιματοχυσία. Εντούτοις, παρά τα λάθη και τις ανεπάρκειές του, πρέπει να του αναγνωριστεί καλή πίστη και ειλικρίνεια στην πρόθεσή του να βγάλει την Ελλάδα από το αδιέξοδο του 1973.⁴¹

Αν οι Παπαδόπουλος-Μαρκεζίνης έκαναν λάθη τακτικής, από τις αντικαθεστωτικές ελίτ έλειψε ο πολιτικός ρεαλισμός. Οι πολιτικοί της αντιπολίτευσης που απέρριπταν τη διαπραγμάτευση με τους Παπαδόπουλο-Μαρκεζίνη δεν μπόρεσαν να καταλάβουν ότι δεν είχαν κανένα τρόπο να ανατρέψουν αναίμακτα και χωρίς παραχωρήσεις, τουλάχιστο στην αρχική φάση, μια δικτατορία στηριζόμενη στα τανκς και τη στρατιωτική αστυνομία. Υποστηρίχτηκε ότι

ουδείς των πολιτικών ηγετών είχαν αντιληφθεί ότι ο Γεώρ. Παπαδόπουλος ειλικρινώς επεδίωκε την πολιτικοποίηση και θα έφθανε σταδιακά, δι' ελευθέρων εκλογών, εις πλήρη ομαλοποίηση του πολιτικού βίου, αφού θα ήτο δυσχερές... και ασύμφορον δια τον τόπον λόγω των αντιδράσεων που θα προκαλούσεν, να προβή αμέσως εις πλήρη αποκατάσταση της λειτουργίας του πολιτεύματος, δεδομένου ότι οι περισσότεροι και δυναμικότεροι στρατιωτικοί παράγοντες ήσαν αντίθετοι προς την πολιτικοποίηση (Πασσάς 1980: 546-47).

Παρότι το παράθεμα αυτό έχει έναν απολογητικό τόνο για τον δικτάτορα, εντοπίζει κάτι σωστό: στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1973 η αποτυχία του ‘πειράματος Μαρκεζίνη’ δεν θα σήμαινε την αποκατάσταση της δημοκρατίας, αλλά μια νέα δικτατορία των αδιαλλάκτων γιατί, αν οι Παπαδόπουλος-Μαρκεζίνης είχαν τον έλεγχο, τον τελευταίο λόγο θα είχαν εκείνοι που έλεγχαν το στρατό, και οι οποίοι δεν ήταν θετικοί στην ιδέα της μετάβασης. Αυτό είναι ακριβώς που έχουν παραβλέψει σχεδόν όλοι στην Ελλάδα σήμερα: όπως ο ίδιος ο Μαρκεζίνης προφητικά είχε πει σε μια συνέντευξη στη *Le Monde* τον Σεπτέμβριο 1973,

‘αν αποτύχω, η εξουσία θα περιέλθει στα χέρια ενός έλληνα Qaddafi, ο οποίος δεν θα διαθέτει βεβαίως πετρέλαια, δια να βελτιώσει την τύχη των συμπατριωτών του’ (Μαρκεζίνης 1994: 183).

Αν οι πολιτικοί ανταποκρίνονταν, όπως πρότεινε ο Ράλλης, στο άνοιγμα της δικτατορίας, πιέζοντας ταυτόχρονα για περισσότερες παραχωρήσεις, θα έφερναν τον Παπαδόπουλο στη δύσκολη θέση ή να δεχτεί μια διαδικασία που θα έφτανε, όπως έγινε (σε διαφορετικό βέβαια βαθμό) στις περιπτώσεις της Ισπανίας και της Τουρκίας, σε μια πιο περιεκτική δημοκρατία απ’ αυτό που είχε κατά νου ο ίδιος, ή να υπαναχωρήσει, οπότε και δίκαια θα κατήγγελεν τη διαδικασία ως φάρσα. Είναι αλήθεια ότι η επιτυχία του ‘πειράματος Μαρκεζίνη’ θα σήμαινε ότι

το καθεστώς θα είχε υπερπηδήσει ένα κρίσιμο εμπόδιο στην αναζήτηση μιας ευρύτερης βάσης υποστήριξης, και θα είχε κερδίσει ένα ελάχιστο ευρύτερης αποδοχής που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση της βιωσιμότητάς του σε μια μορφή εκτός από την ωμή καταστολή (Diamantouros 1986: 153).

Αυτό δεν σημαίνει ότι η αντίδραση των αδιάλλακτων θα είχε απαραίτητως υπερνικηθεί ή ότι η δημοκρατία θα είχε αμέσως αποκατασταθεί, αλλά θα ήταν το τίμημα για το όσο το δυνατόν ομαλότερο τέλος της δικτατορίας. Παραταύτα, τίποτε από τα παραπάνω δεν έγινε, και

αν δεν εμεσολάβει η καταστροφή της Κύπρου, ο ταξίαρχος Ιωαννίδης δεν επρόκειτο να παραδώσει την εξουσίαν εις τους πολιτικούς, οι δε συνεταιίροι του... ουδεμίαν διέθετον δύναμην δια να επιβάλουν τοιαύτην λύση (Μαρκεζίνης 1979: 525).

Ο καθεστωτικός αυτομετασχηματισμός σε μια τέτοια κατάσταση όπως εκείνη του 1973 απαιτούσε περισσότερη ευκινησία στη δράση από τους Παπαδόπουλο-Μαρκεζίνη και περισσότερη προθυμία για συναίνεση από τους πολιτικούς. Η ταχύτητα της δράσης των αδιεξόδων και η σχεδόν τέλεια πληροφόρησή τους έκανε το όλο ζήτημα μια ιστορική υπόθεση. Η Ελλάδα θα έπρεπε να περιμένει οκτώ μήνες ακόμη για την αποκατάσταση μιας πλήρους και περιεκτικής δημοκρατίας, αν και σε ένα πολύ διαφορετικό πλαίσιο: φορτωμένη με το πρόβλημα της Κύπρου και την αυτοεκπληρούμενη προφητεία της πανταχού παρουσίας και καθοριστικής αμερικανικής παρέμβασης στην ελληνική πολιτική. Η ανεξήγητη αποτυχία της πολιτικών ελίτ και αντι-ελίτ να συνειδητοποιήσουν το αδιέξοδο, και να προσφέρουν μια λύση για την ομαλή μετάβαση στη δημοκρατία μετέτρεψε το

‘πείραμα’ του 1973 σε μια παρένθεση έξι εβδομάδων που σήμερα περιφρονείται, εάν βέβαια μνημονεύεται καθόλου. Το συμπέρασμα φέρνει στο νου ένα απόσπασμα της *El Pais* (αναφέρεται σε Share 1983: 233) κατά τη διάρκεια της αβέβαιης ισπανικής μετάβασης:

‘μια από τις πιά κοινές πλάνες όταν γράφει κανείς ιστορία είναι να συμπεραίνει ότι τα πράγματα στο παρελθόν δεν θα μπορούσαν να έχουν συμβεί διαφορετικά’.

Σημειώσεις

1. Μεταφράζεται έτσι ο αγγλικός όρος ‘dispensability’. Η δυσκολία επακριβούς μετάφρασης ξένων όρων ενυπάρχει σε κάθε σχετική προσπάθεια.

2. Ο Huntington (1984: 212) επανέλαβε: ‘σχεδόν πάντοτε η δημοκρατία επικράτησε τόσο “από πάνω” όσο και “από κάτω”: έχει την ίδια πιθανότητα να είναι προϊόν ολιγαρχίας όσο και της αντίδρασης ενάντια στην ολιγαρχία’.

3. Ας σημειωθεί πως αυτή η ανάλυση θα παραλείψει τη διάσταση του εξωτερικού παράγοντα στην πορεία του ‘πειράματος Μαρκεζίνη’ χωρίς να παραβλέπει τη σημασία της δεν αγνοείται η δήλωση Μαρκεζίνη ‘δεν με έριξε το Πολυτεχνείο. Με έριξε ο Κίσινγκερ. ...μου είχε ζητήσει να του δώσουμε τις βάσεις για επιχειρήσεις στην Κρήτη [για ανεφοδιασμό των αμερικανικών και ισραηλινών δυνάμεων στον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ τον Οκτώβριο 1973]... Εγώ δεν ήθελα να έχουμε καμία ανάμειξη σε αυτό. Ήθελα να μείνουμε απ’ έξω’ (συνέντευξη στην *Καθημερινή*, 21/2/1993). Το θέμα των διεθνών σχέσεων και ξένων επιρροών στο καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, στο οποίο πρέπει να ενταχθεί και η απόπειρα του 1973, είναι από μόνο του μεγάλο και ακόμη σχεδόν τελείως ανεξερεύνητο.

4. Αυτή είναι η άποψη του Κορτζή 1975: 56-98. Για ένα τυπικό παράδειγμα ταξινόμησης του καθεστώτος ως δικτατορίας λατινοαμερικανικού μοντέλου, βλ. Ροδάκης 1975: 10-14.

5. Όπως είπε ένας από τους συνωμότες χρόνια αργότερα, ‘τα γενεσιουργά αίτια της πτώσεως του Παπαδόπουλου και της αποτυχίας της Επαναστάσεως δημιουργήθηκαν από το πρωί της 22ας Απριλίου... [οι συνωμότες] αντί να βλέπουν μπροστά κοίταξαν πώς να φάει ο ένας τον άλλο’ (Κακαουνάκης 1976: Α, 185).

6. Ο Γρηγοριάδης (1975: Α’, 141-174) απαριθμεί κατά μέσο όρο μία σοβαρή εσωτερική κρίση στο καθεστώς κάθε χρόνο από το 1969 ως το 1974.

7. Για τον ίδιο λόγο ο Μακαρέζος, υπουργός Συντονισμού του καθεστώτος, είπε πως προειδοποίησε τους υπόλοιπους κορυφαίους παράγοντες ότι έπρεπε να παραδώσουν την εξουσία ως το τέλος του 1971 το αργότερο (υπογράμμιση του Μακαρέζου σε συνέντευξη στον γράφοντα).

8. Ένα χρόνο πριν ο ίδιος πρεσβευτής έδινε στο καθεστώς μια δεκαπενταετία ζωής!

9. Για μια εξιστόρηση των διαιρέσεων μεταξύ των προδικτατορικών ελίτ και των άλλων αντικαθεστωτικών οργανώσεων, βλ. Theodorakopoulos 1976: 219-21 και Murtagh 1994: 207-225.

10. Ο Μαρκεζίνης εφάρμοσε φιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές. Προσπάθησε να αποκαταστήσει την κατεστραμμένη από τον πόλεμο βιομηχανική υποδομή της χώρας, προσέλκυσε επενδύσεις από τη Δυτική Ευρώπη και την Αμερική, αναδιάρθρωσε τον τραπεζικό τομέα και επιχείρησε να επεκτείνει τις αγορές για τα ελληνικά προϊόντα. Το πιο σημαντικό, αλλά και αμφιλεγόμενο μέτρο του πάντως ήταν η υποτίμηση της δραχμής τον Απρίλιο 1953. Βλ. Λιναρδάτος 1986.

11. Ο Μαρκεζίνης είχε με εκκλησιαστική ακριβεία προβλέψει, σε συνέντευξή του τον Φεβρουάριο 1967, ότι δεν θα γίνονταν οι τότε προγραμματιζόμενες εκλογές γιατί 'φθάνει η ώρα του Αγνώστου Συνταγματάρχου'! (Μαρκεζίνης 1994: 149)

12. Όπως σημειώνει ο Ζουρνατζής (συνέντευξη στον γράφοντα), ανάμεσα στους συμμαθητές του Παπαδόπουλου στην ίδια τάξη της Σχολής Ευελπίδων ήταν οι 'σκληροί' του καθεστώτος Μακαρέζος, Λαδάς και Ιωαννίδης.

13. Η καλύτερη μελέτη για την οργάνωση, τις διασυνδέσεις των κινηματιών, την καταστολή και τις επιπτώσεις του κινήματος του Ναυτικού παραμένει το έργο του Παπαδημητρίου 1985.

14. Είναι εντυπωσιακό ότι στη συνωμοσία του ναυτικού είχαν ανάμεση πρόσωπα όπως οι Αβέρωφ και Γαρουφαλιάς, που κάθε άλλο παρά εχθρικά διέκριντο στην ιδέα ενός 'ελεγχόμενου εκδημοκρατισμού'. Βλ. Παπαδημητρίου 1985: 504 επ.

15. 'Εάν έπαιρνα εγώ μαζί με τους αντιπάλους, όλοι μαζί το 70 ή 80% οι οποίοι είμεθα σύμφωνοι δια την αναθεώρησην του Συντάγματος ποίος θα ήτο δυνατόν να διαφωνήση' ήταν το επιχείρημα του Μαρκεζίνη (1979: 274).

16. Ορισμένοι όπως ο Ζουρνατζής και ο Πασσάς 1980: 542-43, κατηγορούν τον Μαρκεζίνη γι' αυτό.

17. Για παράδειγμα, το Δελτίο της Ένωσης Ελλήνων Βιομηχάνων του Ιουλίου 1973 ανέφερε ότι η θετική ψήφος στο δημοψήφισμα 'σήμαινε την εγγύηση σταθερότητας, κοινωνικής τάξης και οικονομικής ανάπτυξης' (αναφέρεται σε Χαραλάμπη 1985: 288). Και ο ίδιος ο Μαρκεζίνης (1979) θυμάται μια πολύ θερμή συνάντηση με την ηγεσία της Ένωσης Ελλήνων Βιομηχάνων.

18. Αποσπάσματα του άρθρου του Ράλλη δημοσιευμένα στο Λεονταρίτης 2003: 166-67. Ο Ράλλης επίσης είπε στον γράφοντα πως ήθελε να δοκιμάσει την ανοχή του καθεστώτος. Ο ίδιος κατέκρινε την *a priori* απόρριψη του Μαρκεζίνη από τους άλλους πολιτικούς.

19. Ο Theodorakopoulos 1976: 230 δίνει συνοπτικά τα ονόματα όσων πολιτικών δέχτηκαν να συζητήσουν με το καθεστώς.

20. Ο Μαρκεζίνης ειρωνικά παρατηρεί (1979: 268) ότι για τον Κανελλόπουλο 'αποκατάσταση νομιμότητας θα σήμαινε επιστροφήν εις την 20ήν Απριλίου' (δηλαδή στη δική του κυβέρνηση, που ανατράπηκε από το πραξικόπημα)! Αξίζει επίσης να σημειωθεί το γεγονός

της συμφωνίας, ένα χρόνο αργότερα και σε συνθήκες κατάρρευσης της δικτατορίας, στη γνωστή σύσκεψη των ελίτ της 23^{ης} Ιουλίου 1974, δηλαδή πριν την καθοριστική παρέμβαση των Αβέρωφ-Τασκα, για μεταβατική κυβέρνηση συνεργασίας Κανελλόπουλου-Μαύρου, των δύο βασικών αντιπάλων του 'πείραματος Μαρκεζίνη'.

21. Βαρβιτσιώτης στον γράφοντα. Ο Ράλλης βασικά συμφώνησε με αυτό, αλλά παρατήρησε ότι ο Καραμανλής ήταν σκεπτικός για τις πιθανότητες επιτυχίας της επιστροφής του στην Ελλάδα σε κείνες τις συνθήκες.

22. Εκτεταμένα αποσπάσματα της επιστολής εκείνης του Τσάτσου δίνονται σε Καραμανλής (1994).

23. Όπως θυμόταν ο Ράλλης.

24. Για μια εξιστόρηση των πρώτων αντιδράσεων στα μέτρα φιλελευθεροποίησης, βλ. Γρηγοριάδης 1975: Γ, 14-17.

25. Είναι εντυπωσιακό πως στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν, με εκ διαμέτρου αντίθετο σκεπτικό, οι Ζουρντζής και Μιχαλόπουλος, 1998: 531.

26. 'Αυτές οι χωρίς νόημα κινήσεις αν δεν είναι καθαρά προβοκατορικές ενέργειες είναι έκφραση των αναρχικών τάσεων που κυριαρχούν στο κίνημα' (Ροδάκης 1975: 356).

27. Ο ίδιος ο Μαρκεζίνης (1979: 424) δίνει το μέτρο του παραμερισμού της κυβέρνησής του από τον στρατό: πληροφορήθηκε την εμφάνιση τεθωρακισμένων στην Αθήνα από τηλεφώνημα του δημοσιογράφου των *New York Times* Mario Mondiano!

28. Για παράδειγμα, ο ραδιοσταθμός 'Φωνή της αλήθειας' στις μεταδόσεις του της 18^{ης} και 19^{ης} Νοεμβρίου κατηγορεί τους Μαρκεζίνη-Ζουρντζή για 'γκαμιπελικές τακτικές, που στοχεύουν να διαστρεβλώσουν το νόημα της εξέγερσης, παρουσιάζοντάς την σαν παραλήρημα βανδάλων!' (από το αρχείο Γρ. Φαράκου).

29. Βλ. Γρηγοριάδη 1975: Γ, 109 για τις ενθουσιώδεις δηλώσεις υποστήριξης των φοιτητών από τους Κανελλόπουλο-Μαύρο.

30. Ο 'αντι-παπαδοπουλισμός' των κατώτερων αξιωματικών δίνεται ανάγλυφα σε Theodorakopoulos 1976: 125.

31. Μπονάνος 1986: 110-12. Επίσης, Βερέμης 2000: 266-67.

32. Βλ., για παράδειγμα, Μπονάνος 1986: 128 για την αντίδραση πολλών αξιωματικών στις δηλώσεις του Μαρκεζίνη.

33. Όλο το κείμενο της ανακοίνωσης των κινηματιών σε Κακαουνάκης 1976: Β, 48.

34. Αυτή η αλλαγή αισθημάτων από επιδοκιμασία σε απογοήτευση σημειώνεται πολύ εκφραστικά σε Μπονάνος 1986: 149-50 και Αραπάκης 2000: 117.

35. Αυτή η έκφραση του Αβέρωφ αναφέρεται από τον Μαρκεζίνη (1979: 393).

36. Όπως θυμάται ο Παττακός. Ο Μαρκεζίνης λανθασμένα αναφέρει ότι ο Ιωαννίδης μίλησε για εκλογές όχι νωρίτερα από το 1977 ή 1978. Κάτι παρόμοιο είχε πει ο Ιωαννίδης στον Μπονάνο (1986: 145).

37. Βλ. Αραπάκης 2000 για τις κινήσεις αυτές του Παπαδόπουλου. Βλ. επίσης Theodorakopoulos 1976: 227-28.

38. Barkman 1989: 138. Αυτή είναι, πιστεύω, η πιο ψύχραμη και ισορροπημένη κρίση για την απόπειρα του Παπαδόπουλου το 1973.

39. Το ειρωνικό αυτό σχόλιο του Γεωργαλά προς τον γράφοντα είναι πολύ εύστοχο.

40. 'Εάν είχαν... προκηρυχθεί αι εκλογαί το πρώτον πενήτημερον του Νοεμβρίου και είχαν ούτω δρομολογηθή αι πολιτικά εξελίξεις... δεν θα είχαν υπάρξει αι φοιτητικά κινητοποιήσεις και η αδιάτακτος εκμετάλλευσίς των, ως στρεφόμεναι κατά των εκλογών και των ομαλών εξελίξεων. Δεν θα είχε κηρυχθή ο στρατιωτικός νόμος. Πιθανώτατα η προκήρυξις των εκλογών θα εματαίωνε και την ενέργειαν ανατροπής του Παπαδοπούλου' (Μπονάνος 1986: 135).

41. 'Η ιστορία θα δικαιώσει πιθανώτατα τον Μαρκεζίνη, γιατί κανείς άλλος δεν προσπάθησε περισσότερο να υπηρετήσει την πατρίδα του εκείνη την ιστορική στιγμή' (Theodorakopoulos 1976: 235). Αν και λίγο 'μελοδραματικό', αυτό το συμπέρασμα είναι κατά βάθος σωστό.

Βιβλιογραφικές αναφορές-Πηγές

- Barkman, C. (1989). *Ambassador in Athens*. London: Merlin Press.
- Casper, G. and Taylor, M. (1996). *Negotiating Democracy: Transitions from Authoritarian Rule*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Clapham, P. and Philip, G. (1985). 'The political dilemmas of military regimes' στο Clapham, P. and Philip, G. (επιμ.), *The Political Dilemmas of Military Regimes*, London: Croom Helm.
- Collier, R. (1999). *Paths Toward Democracy: the Working Class and Elite in Western Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, R. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press.
- Danopoulos, G. (1991). 'Democratising the Military: Lessons from Southern Europe', *West European Politics*, 14,4: 25-41.
- Diamandouros, P-N. (1986). 'Regime Change and the Prospects for Democracy in Greece: 1974-1983', σε O'Donnell, G. Schmitter, P. and Whitehead, L. (eds.) *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Vol. II: Southern Europe, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gill, G. (2000). *The Dynamics of Democratization*, Basingstoke: Macmillan.
- Huntington, S. (1984). 'Will More Countries Become Democratic?', *Political Science Quarterly* 99, 2: 193-218.
- Huntington, S. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. London: University of Oklahoma Press.
- Legg, K. (1969). *Politics in Modern Greece*. Stanford: Stanford University Press.

- Meynaud, J (1974). *Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μπάϊρον
- Murthagh, P. (1994). *The rape of Greece: the King, the colonels and the resistance*. London: Simon & Schuster
- O'Donnell, G. Schmitter, P. and Whitehead, L. (eds.) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Vol. II: Southern Europe, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, G. and Whitehead, L. (1986). *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rueschemeyer, D. Stephens, E. and Stephens, J. (1992). *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity.
- Rustow, D. (1970). 'Transitions to Democracy: Towards a Dynamic Model', *Comparative Politics* 2: 337-363.
- Schedler, A. (2001). 'Taking Uncertainty Seriously: The Blurred Boundaries of Democratic Transition and Consolidation', *Democratization* 8, 4: 1-22.
- Share, D. (1983). *Transition through Transaction: the politics of democratisation in Spain*, Stanford: Stanford U.P.
- Theodorakopoulos, T. (1976). *The Greek upheaval: kings, demagogues and bayonets*. London: Stacey International
- Whitehead, L. (2002). *Democratization. Theory and Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Αραπάκης, Ν. (2000). *Το τέλος της σιωπής*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Βερέμης, Θ. (2000). *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*. Αθήνα: Κούριερ Εκδοτική.
- Γρηγοριάδης, Σ. (1975). *Ιστορία της δικτατορίας*. Αθήνα: Καπόπουλος.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1990). *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική βιογραφία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ζουρνατζής, Σ. και Μιχαλόπουλος, Γ. (1998). *21η Απριλίου 1967: Μύθοι και Αλήθεια*, Αθήνα.
- Κακαουνάκης, Ν. (1976). *2650 μερόνυχτα συνωμοσίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καραμανλής, Κ. (1994). *Αρχειό. Γεγονότα και κείμενα*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κονοφάγος, Κ. (1982). *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου*. Αθήνα.
- Κορυζής, Χ. (1975). *Το αυταρχικό καθεστώς*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λεονταρίτης, Γ. (2003). *Σάββας Κωνσταντόπουλος, τα άγνωστα ντοκουμέντα*. Αθήνα: Προσηγνίνο.

- Λιναρδάτος, Σ. (1986). *Από τον εμφύλιο στη χούντα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαντόγλου, Α. (1995). *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου*. Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Μαρκεζίνης, Σ. (1979). *Πολιτικά αναμνήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Σπ. Β. Μαρκεζίνη.
- Μαρκεζίνης, Σ. (1993). Συνέντευξη, εφημερίδα *Καθημερινή*, 21 Φεβρουαρίου.
- Μαρκεζίνης, Σ. (1994). *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος*. Αθήνα: Πάπυρος.
- Μπονάνος, Γ. (1986). *Η αλήθεια*. Αθήνα: Χρηστάκης.
- Παπαδημητρίου, Ν. (1985). *Η εξέγερση του Ναυτικού*. Αθήνα: Ευρωεκδοτική.
- Παπανδρέου, Α. (1976). *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*. Αθήνα: Λαδιάς.
- Πασσάς, Ι. (1980). *Εγκυκλοπαίδεια Ήλιος*, τόμ. Ελλάς Γ, Αθήνα: εκδόσεις Πασσά.
- Ροδάκης, Π. (1975). *Η δικτατορία των συνταγματαρχών*. Αθήνα: Μυκίηται.
- Χαραλάμπης, Δ. (1985). *Στρατός και πολιτική εξουσία*. Αθήνα: Εξάντας.

Συνεντεύξεις του γράφοντος με τους:

Γιάννης Βαρβιτσιώτης
Γεώργιος Γεωργαλάς
Σπύρος Ζουρνατζής
Λεωνίδας Κύρκος
Νικόλαος Μακαρέζος
Στυλιανός Παττακός
Γεώργιος Ράλλης
Γρηγόρης Φαράκος

Αρχεία Foreign Office (Public Record Office)

FCO 9/1705 4/4/1972

FCO9/1709 2.1/1973

FCO 9/1717 6/12/1973

PREM 15/1 611 20//11/1973

Κείμενα ραδιοφωνικών μεταδόσεων του σταθμού 'Φωνή της αλήθειας', αρχείο Γ. Φαράκου